

«Nihil innovetur nisi quod traditum est»
(Cypri, Epist. 74,1).

Τὸ ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου π. ἔ. εἰς τριμηνιαῖα ὀγδοηκοντασέλιδά που τεύχη ἐκδιδόμενον ἐν Münster i. W. (Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung) ἐπιστημονικὸν Περιοδικὸν «Antike und Christentum» (Kultur- und religionsgeschichtliche Studien) εἶναι μία εἰσέτι τῶν τὴν σφραγίδα καὶ τὸ κύρος τῆς πράξεως φερουσῶν ἀποδείξεων περὶ τοῦ ἀβασίμου τῆς λανθανούσης ἐπιφυλακτικότητος τῆς ὀρθοδόξου Θεολογίας ἔναντι τῆς Θρησκευολογικῆς Ἐπιστήμης, ὡς ἀντικειμένης πρὸς τὸν συντηρητικὸν χαρακτῆρα καὶ πρὸς τὸν τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως στερωῶς ἐχόμενον αὐστηρὸν δογματισμὸν τῆς ἡμετέρας Θεολογίας.

Ἡ σχέσις τῆς Ἐπιστήμης τῶν Θρησκευμάτων, ὡς τε Γενικῆς Συγκριτικῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκειῶν καὶ ὡς Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας νοουμένης, πρὸς τὴν Χριστιανικὴν Θεολογίαν καθόλου καὶ πρὸς τὴν Ὀρθόδοξον Θεολογίαν ἰδίᾳ ὑπῆρξεν ἐν τῶν ἀμέσου ἐνδιαφέροντος ἀντικειμένων ἰδιατέρων ἡμῶν μελετῶν, ὧν τὰ πορίσματα θὰ προσαγάγωμεν ἄλλοτε εἰς τὰς στήλας τοῦ φιλοξένου τούτου περιοδικοῦ. Νῦν σημειοῦμεν μόνον, ὅτι τὸ δίλημμα, πρὸ τοῦ ὁποίου εἰς ἀντιλήψεις, μήπω ἢ μὴ ἐπαρκῶς συνηλλαγμένας πρὸς ὅλον τὸ πολύμορφον ὑλικὸν τῆς Θρησκευολογικῆς Ἐπιστήμης, φαίνεται ἰστάμενος ὁ ὀρθόδοξος Θεολόγος, καὶ καθ' ὃ δίλημμα οὗτος ὀφείλει: ἢ νὰ θυσιάσῃ τὸ δόγμα εἰς τὴν ἐλευθέραν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν ἢ νὰρκεσθῇ εἰς ἐκεῖνο, ὅποτε δὲν δύναται νὰ θρησκευολογῇ, τὸ δίλημμα τοῦτο δὲν ὑφίσταται κατ' οὐσίαν. Ὑπὸ τὴν τοιαύτην διατύπωσιν τοῦ προβλήματος κρύπτονται ἐσφαλμέναι προϋποθέσεις, ὀφειλόμεναι, ἐν πολλοῖς, εἴτε εἰς ἄγνοιαν τῶν πραγμάτων εἴτε εἰς προκαταλήψεις, ἐστερημένας πραγματικῆς βίσεως. Νομίζεται λ. χ. ὅτι ἡ θρησκευολογικὴ ἔρευνα αἴρει τὴν

* Μέρος τῆς παρούσης μελέτης ἀπηγγέλθη ὡς διάλεξις («Συγκριτικὴ Θρησκευολογία καὶ Χριστιανικὴ Θεολογία») ἐν τῇ Αἰθούσῃ τῆς «Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας» τῇ 12ῃ Μαΐου 1930, ἡμέρᾳ Δευτέρᾳ καὶ ὥρα 7η μ. μ., παρουσίᾳ τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν, Σεβασμιωτάτων μελῶν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, τοῦ Ἱ. Κλήρου, Καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου, τοῦ κ. Γενικοῦ Γραμματέως τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων καὶ μελῶν τῆς ἐπιλέκτου Ἀθηναϊκῆς κοινωνίας.

πίστιν εἰς τόν, κατὰ τὴν ὀρθόδοξον Θεολογίαν, κυριώτατον χαρακτήρα τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς Θρησκείας ἐξ ἀποκαλύψεως, ὡς τῆς, διὰ τοῦτο, πασῶν τῶν Θρησκειῶν ὑψίστης καὶ τελειοτάτης Θρησκείας, ὡς τῆς ~~Θρησκείας κατ' ἑξοχὴν. Μείζων παρεξήγησις εἰς βάρος οὐ μόνον τῆς ἐκτιμήσεως τῆς Ἐπιστήμης τῶν Θρησκευμάτων, ἀλλὰ καὶ εἰς βάρος τῆς ἀληθείας αὐτῆς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ νοηθῆ, καὶ τοῦτο διότι τὰ πορίσματα, εἰς ἃ ἔχει ἤδη καταλήξασα ἡ ἀπροκατάληπτος καὶ ὅλως ἀντικειμενικὴ Θρησκευολογικὴ ἔρευνα ἐν τῇ ἐκτιμήσει τῆς Χριστιανικῆς Θρησκείας δὲν ἔχουσι τύχει παρ' ἡμῖν προσοχῆς τῆς δεούσης.~~

Ἐκ τῆς μέχρι σήμερον σταδιοδρομίας αὐτῆς δύναται, ἐν τούτοις, ἡ Ἐπιστήμη τῶν Θρησκευμάτων νὰ ἔχη καὶ ἔχει πλέον μεμορφωμένην σαφῆ καὶ σὺθεντικὴν γνώμην περὶ τῆς ἀξίας ἐκάστης Θρησκείας καθ' ἑαυτὴν καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὰς λοιπὰς. Διότι ἡ Συγκριτικὴ Θεσκευολογία δὲν εἶναι νέα Ἐπιστήμη· εἶναι τόσον ἀρχαία, ὅσον καὶ ἡ Ἱστοριογραφία. Τὸν θρησκευτικὸν βίον τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς ἠξίωσεν ἤδη ὁ Ἡρόδοτος προσοχῆς οὐχ ἥττονος τοῦ πολιτικοῦ, πάντες δὲ τῆς ἀρχαιότητος οἱ συγγραφεῖς παρέχουσιν ἡμῖν ἀφθότους πληροφορίας περὶ τῶν διαφόρων Θρησκειῶν, οὐχ ἥττους δὲ καὶ οἱ Ἐκκλησιαστικοὶ Συγγραφεῖς Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ἐν τῇ κατὰ τοῦ Ἐθνισμοῦ Πολεμικῇ αὐτῶν καὶ οἱ Χρονογράφοι τοῦ Μεσαίωonos. Τούτοις συγκαταριθμητέοι οἱ Ἀραβες Ἱστορικοὶ καὶ Χρονογράφοι τῶν μέσων χρόνων, οἵτινες, συνδυάσαντες τὰς ἐκ τῶν ταξιδιῶν ἐντυπώσεις αὐτῶν πρὸς μελέτην τῶν πηγῶν τῶν ἐκασταχοῦ τῆς γῆς Θρησκειῶν, ἀπεθησαύρισαν εἰς ἔργα πολῦτιμα πολῦτιμον διὰ τὴν σημερινὴν Θεσκευολογικὴν ἔρευναν ὕλικόν ¹. Ἰνδοὶ καὶ Κινέζοι λόγιοι ἐνέκυψαν, κατὰ τοὺς μέσους ὡς αὐτως χρόνους, εἰς τὴν μελέτην τῶν ἐν Κεντρῷ καὶ Ἄπω Ἀσίᾳ Θρησκευμάτων, ὁ δ' ἀπὸ τοῦ 1271 ἐπὶ δεκαεπταετίαν ὄλην ἐν τῇ αὐτῇ τοῦ τότε Δυνάστου τῆς Κίνας Κουμπλάι¹ Κ' ἂν διαμείνας καὶ ἐκεῖθεν ἐπισκεφθεὶς τὴν Ἰαπωνίαν, τὰς Ἰνδίας, τὴν Κεϋλάνην καὶ τὴν Περσίαν Ἐνετὸς Πατρίκιος Marco Polo σπουδαιοτάτας κατέλιπεν ἡμῖν περὶ τῶν Θρησκευμάτων τῶν Χωρῶν τούτων, εἰ καὶ οὐχὶ συστηματικὰς, περιγραφὰς· Ἴσπανοὶ καὶ Πορτογάλλοι ἄποικοι τῆς Ἀμερικῆς, ἐκ τῶν πρώτων ἐπισκεφθέντων τὸν Νέον Κόσμον, περιέγραψαν τὰς κατὰ τὴν προκολομβιανὴν περιόδον Θρησκείας τῶν Λαῶν αὐτοῦ, ὡς αὐταὶ ὑπέπεσαν εἰς τὴν ἀντίληψιν αὐτῶν, ὁ δὲ λόγιος Γάλλος Anquetil Du-

1. Ποβλ. λ. χ. Scharastāni, Religionsparteien und philosophischen Schulen (übers. v. Haarbrücker), I-II (Halle 1860-51).

perrou, ἐπωφεληθεὶς τῆς περὶ τὸ 1755 εἰς Ἰνδίας ἀποστολῆς αὐτοῦ, ὡς στρατιώτου τῶν ἐν τῇ ἀποικίᾳ στελεχῶν, πρὸς ἐκμάθησιν τῆς γλώσσης τῶν ἐντοπίων, ἵνα μελετήσῃ τὰ ἱερὰ συγγραμματα τοῦ Παρσιανοῦ¹, ἐκόμισεν ἐξ αὐτῶν εἰς Εὐρώπην τὴν Ἀβέστα, μεταφράσας δὲ καὶ ὑπομνηματίσας αὐτήν, κατέστησε δυνατὴν τὴν σπουδὴν τοῦ ἐξειλιγμένου Ζωροαστρισμοῦ ἢ Ματζδαϊσμοῦ. Ἀνάλογα φῶτα ἐκόμισαν ἐξ Ἰνδιῶν οἱ Ἄγγλοι ἀνώτεροι ὑπάλληλοι William Jones (1476—94) καὶ H. J. Colebrooke (1765—1837), ὁ Δανὸς Rasmus Rask (1819—23) καὶ ὁ Οὐγγαρὸς Alexander Csoma ἐκ τοῦ ἐν Θιβέτ Λαμαϊσμοῦ, ἐν ᾧ οἱ Champollion καὶ Grotefend ἔδωροῦντο εἰς τὴν ἀνθρωπότητα τὰς κλεῖδας τῆς ἀναγνώσεως αἰγυπτιακῶν καὶ ἀσσυροβαβυλωνιακῶν μνημείων. Συνελόντι εἰπεῖν: ἀφ' ἧς διὰ τῶν Ἱεραποστόλων τῆς Εὐρώπης καὶ τῶν πρώτων εὐρωπαίων ἀποίκων ἦλθεν ἡ ἡμετέρα Ἡπειρος εἰς ἐποφὴν πρὸς τὴν ἄνω Ἀσίαν, γραπτὰ δὲ μνημεῖα τῶν Χωρῶν τούτων ἐμελετήθησαν ἐπιτοπίως ἢ καὶ διεκομίσθησαν πρὸς σπουδὴν εἰς τὴν ἡμετέραν Ἡπειρὸν ἀφ' ἧς, ἔπειτα, ἡ σκαπάνη τῶν ἀρχαιολόγων ἀνήγαγεν εἰς τὸ φῶς ἐκ τῶν ὑπομνηματικῶν σπλάγγων τῆς μητρὸς γῆς χειρόγραφα καὶ ἐνεπίγραφα μνημεῖα τῶν Αἰγυπτιακοῦ, Ἀσσυροβαβυλωνιακοῦ, Σημιτικοῦ καθόλου καὶ Χετιτικοῦ Πολιτισμῶν ἀφ' ἧς, τέλος, ἀνεκαλύφθη ἡ Ἀμερικὴ καὶ Εὐρωπαῖοι Χριστιανοὶ Ἱεραπόστολοι καὶ ἄλλοι τοῦ τε λογίου καὶ τοῦ κερδῶν Ἐρμου ἢ συναμφοτέρων λάτρεις ἦλθον εἰς ἐπαφὴν πρὸς ἄλλοφύλους καὶ ἄλλοθρήσκους μάζας καὶ ἀπεκρυστάλλωσαν εἰς αὐθεντικὰ ἀπομνημονεῦματα τὰς ἐξ αὐτοψίας ἐντυπώσεις αὐτῶν, ἐτίθεντο πλέον αἱ βάσεις τῆς τε Συγκριτικῆς Γλωσσολογίας καὶ τῆς, ἣν ἐκείνη κατέστησε δυνατὴν, Συγκριτικῆς Θρησκειολογίας. Καὶ ἐπεδόθησαν μὲν εἰς τὴν συστηματικὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ ἀφθονωτάτου τούτου θρησκειολογικοῦ ὕλικου ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19 αἰῶνος συγγραφεῖς οὐχὶ εὐάρι-

1. Ἐπελθόντες, ὡς γνωστόν, οἱ Ἄραβες ἐπὶ Ὀμά, διαδόχου τοῦ Μωάμεθ, κατὰ τῆς δυναστείας τῶν Σασανιδῶν, κατέλυσαν αὐτήν καὶ ἐκράτησαν τοῦ Ἰράν. Ὁ Ἰσλαμισμὸς ἐν τῇ Συτικῇ αὐτοῦ μορφῇ, διαφόρου τῆς ἐκ τῆς Χαδεῖθ (τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως) ἀπορρεούσης Σουννιτικῆς μορφῆς τοῦ δυτικοῦ Ἰσλαμισμοῦ, κατέστη ἐπικρατοῦσα θρησκεία ἐν Περσίᾳ. Ἐκ τῶν τηρησάντων πίστιν εἰς τὸν Ζωροαστρισμὸν, μειονότης μὲν τις διέμεινεν ἐν Περσίᾳ (οἱ οὕτω καλούμενοι «Γκουέβερροι»), ἡ δὲ πλειονότης, ἡ τὸν, οὕτω καλούμενον, «Παρσισμὸν» συναποτελοῦσα, κατέφυγεν εἰς τὰς Ἰνδίας. Ἐκ τῶν εἰς 1.176.000 συμποσομένων σήμερον κατοίκων τῆς Βομβάης, αἱ 900.000 ἀνήκουσι σήμερον εἰς τὸν Παρσισμὸν.

θμοι ¹, ἀλλὰ τὰς ἐπιστημονικὰς βάσεις τῆς συγκριτικῆς Θρησκευολογίας ἔθετο ὁ ἐν Ὁξφόρδῃ περὶ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος Γάλλος περιφημὸς Γερμανὸς (ἐκ Dessau) Ἰνδολόγος F. Max Müller (1823-1900), ὁ Πατὴρ τῆς Ἐπιστήμης τῶν Θρησκευμάτων. Οὗτος, μὲν ὡς εἰς τὸν διεθνῆ ἐπιστημονικὸν κόσμον διὰ τῶν κλασσικῶν αὐτοῦ ἐν Ὁξφόρδῃ Διαλέξεων τὴν εἰς τὸν ὀρίζοντα τῶν Ἐπιστημῶν ἀνατολὴν τοῦ νέου τούτου πλανήτου, οὐ μόνον ἔδωκε δι' αὐτῶν καὶ διὰ συστηματικῶν θρησκευολογικῶν πραγματειῶν ² τὴν πρώτην ὄθησιν εἰς τὴν ἤδη ἀπὸ τοῦ 1867 σημειωθεῖσαν ἐν Ἀγγλίᾳ ἴδρυσιν θρησκευολογικῶν Ἐδρῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ μεταφράσεως τῶν σπουδαιότερων ἱερῶν Βιβλίων τῶν Θρησκευτῶν τῆς Ἑγγύς καὶ Ἄπω Ἀνατολῆς, ἅς, μετ' ἄλλων μεταφράσεων ἱερῶν ἐπίσης Βιβλίων, ὑπὸ εἰδικῶν καὶ τούτων Γλωσσολόγων καὶ Θρησκευολόγων ἐκπεπονημένων, συμπεριέλαβεν εἰς τὴν ὑφ' αὐτοῦ ἐκδοθεῖσαν κλασσικὴν 50τομον σειρὰν τῶν Sacred Books of the East ³, κατέστησε τὴν Συγκριτικὴν Ἱστορίαν τῶν Θρησκευμάτων ἀντικείμενον παγκοσμίου ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ ἐχάραξε τὴν ὁδόν, ἣν ἔκτοτε ἀκολουθεῖ ἡ ἡμετέρα Ἐπιστήμη. Εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀνήκουσι καὶ τὰ κλασσικὰ ἔργα τῶν Andrew Lang ⁴ καὶ James Georg Frazer, ὧν ὁ δεύτερος, πλουσιώτατον θρησκευολογικὸν ὑλικὸν ἀποθησαυρίσας ἐν τῷ μνημειώδει αὐτοῦ ἔργῳ «The golden bough» (1810. ²I-III 1900), ἐκδοθέντι τὸ τρίτον (London, 1920-23) εἰς 12 ὄλους τόμους ⁵, πλὴν τοῦ πέρυσιν ἐκδοθέντος

1. Πρὸβλ. λ. χ. B. Picard et J. F. Bernard, Cérémonies et coutumes religieuses de tous les peuples du monde (Amstelled. 1723-43). C. F. Dupuis, Origine de tous les cultes ou religion universelle (Paris 1795). C. F. Creyzer, Symbolik und Mythologie der alten Völker, I-IV (Leipzig und Darmstadt 1810-22). Christoph Meiners, Allgemeine kritische Geschichte der Religionen (Göttingen 1806-07).

2. Histoire of ancient sanscrit literature (London 1859, ² 1860)—Essays on comparativ mythology (Oxford 1858). Γερμανιστί: Leipzig 1863-72—Gifford lectures I-IV (London 1889-92).

3. Ταύτης εὐρετήριον ἐπιλοπόνησεν ἑναγχος ὁ πολὺς ἐν Πράγᾳ σανακριτιστὴς καὶ διὰ τὰς θρησκείας τῶν Ἰνδιῶν αὐθεντικὴν ἔχων εἰδικότητα Καθηγητῆς M. Winternitz, ἐν ἐνὶ τόμῳ, τῷ 50ῷ καὶ τελευταίῳ τῆς ὅλης σειρᾶς.

4. Custom and Myth (London 1884)—Myth, Ritual and Religion (London 1886)—The making of Religion (London 1898).

5. Γερμανιστί: Der goldene Zweig. (Das Geheimnis von Clauben und Sitten der Völker). Abgekürzte (δυστυχῶς ἄνευ παρακομπῶν) Ausgabe, übers von Dr phil. Helen von Bauer (Stuttgart—Leipzig 1928).

(13ου) εὐρετηρίου τόμου, ἐσημείωσεν ἐποχὴν εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Θρησκευολογικῆς Ἐπιστήμης, ἄλλως τε καὶ ὡς ἰδρυτῆς τῆς περὶ Προαναμαρτῶ θεωρίας. Τῷ παραδειγματι τῆς Ἀγγλίας ἠκολούθησεν εὐθὺς ἡ Γαλλία, ἥ τις, ἤδη ἀπὸ τοῦ 1870, καταλαμβάνει ἐξέχουσαν θέσιν ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς ἡμετέρας Ἐπιστήμης. Εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ πλουσίου ἐμπόρου Guimet ἰδρυθὲν ἐν Παρισίοις μοναδικὸν εἰς τὸ εἶδός του «Musée Guimet» συνελέγη ἀμύθητος θησαυρὸς ἀρχαιοτήτων καὶ ἱερῶν ἀντικειμένων, σχετικῶν πρὸς τὰς θρησκείας καὶ λατρείας ὄλων τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς, οὗς χάριν τῆς συλλογῆς ταύτης περιηγήθη ὁ Guimet, ὁ αὐτὸς δ' ὑπῆρξε καὶ ὁ χορηγὸς διὰ τὴν ἔκδοσιν δύο σχετικῶν Περιοδικῶν, τῶν «Annales du Musée Guimet» καὶ τῆς «Revue de l'histoire des religions», ὧν τὸ δεύτερον εἶναι μέχρι σήμερον διὰ τὸν ἐπιστήμονα τῆς εἰδικότητος ταύτης ἐν τῶν κυριωτέρων περιοδικῶν τοῦ Κλάδου. Τῷ 1880 ἐθεσπίσθη εἰδικὴ Ἔδρα τῆς Συγκριτικῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων ἐν τῷ Collège de France τῶν Παρισίων, ἀφ' ἧς πρῶτος ἐδίδαξεν ὁ Διευθυντῆς τῆς Revue Albert Réville (1826-1906), προαγαγὼν μετ' ἐπιτελείου ἐκ συνεργατῶν, Γλωσσολόγων καὶ Θρησκευολόγων, τὴν τε Ἐπιστήμην τῶν Θρησκευμάτων καὶ τὸ πρὸς αὐτὴν ἐνδιαφέρον τῆς Πατρίδος του καὶ δι' ἐπιστημονικῶν πραγματειῶν ἀξιολογωτάτων¹. Ἐκ τῆς Ἀγγλίας καὶ Γαλλίας μετεδόθη τὸ πρὸς τὴν Ἐπιστήμην ταύτην ἐνδιαφέρον εἰς τὰς Κάτω Χώρας, ὧν ὁ δι' αὐτὴν σφοδρὸς ἐνθουσιασμοὸς ἀπὸ τοῦ Ὁλλανδοῦ Tiele² καὶ ἐξῆς ἐξεδηλώθη ἐκ μέρους τῶν Ἀκαδημαϊκῶν κύκλων πρῶτων, ἀξιοσάντων τὴν θεραπείαν τῆς Ἐπιστήμης ταύτης ἐν εἰδικαῖς Πανεπιστημιακαῖς Ἔδραις. Τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ ἐν Σουηδίᾳ, ἔνθα (Στοκχόλμη), ἐπὶ τούτοις, λειτουργεῖ ἀπὸ τοῦ Μαρτίου 1902 καὶ εἰδικὸν ἐξ Ἐπιτελείου ἐπιστημόνων Θρησκευολογικὸν Σωματεῖον, ἡ «religionswissenschaftliche Gesellschaft», εἰς τὴν σύμπηξιν τοῦ ὁποίου κατέληξε κίνησις τῶν Θεολογικῶν τῆς Σουηδίας κύκλων, ἥδη ἀπὸ τοῦ 1892 ἀρξάμενη. Ὑπὸ τῆς Gesellschaft ταύτης ἐκδίδεται καὶ ἰδιαιτέρον θρησκευολογικὸν περιοδικὸν («Beiträge zur Religionswissen-

1. Prolegomènes de l'histoire des religions (Paris 1881)—Les religions des peuples non civilisés I-II (Paris 1883).

2. Gifford lectures. Elements of the science of religion (Edinburgh 1896-98), γερμανιστὶ ὑπὸ Gehrig: Einleitung in die Religionswissenschaft (Gotha 1899-1901)—Geschiedenis van den Godsdienst (Amsterdam 1876), γερμανιστὶ: Kompendium der Religionsgeschichte, ⁵herausg. v. Nathan Söderblom (Berlin 1920).

schaft». Stockholm, Albert Bonnier). Ἡ ἐν τῇ Ἐπιστήμῃ τῶν Θρησκευμάτων προηγηθεῖσα ἐν ταῖς προμνημονευθεῖσαις Χώραις τριακονταετῆς που αὕτη ἐργασία ἐκίνησεν ἐν ἀρχῇ τοῦ παρόντος αἰῶνος τὸ ζῆλον ἐνδιαφέρον καὶ τῶν Κεντρικῶν Χωρῶν τῆς ἡμετέρας ἡπείρου (Γερμανίας καὶ Αὐστρίας). Δὲν ἐβράδυνε δὲ καὶ ἐν ταῖς Χώραις ταύταις νὰ ἐκτιμηθῇ ἡ Συγκριτικὴ Θρησκευολογία οὐ μόνον ὡς βάσις πάσης ἀληθοῦς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης ἐπὶ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν λαῶν, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀπαραίτητος κλάδος τῶν Θεολογικῆς καὶ Φιλοσοφικῆς Ἐπιστημῶν. Δι' ὅ, παρὰ τὰς ἐπιφυλάξεις τοῦ Πρωτάνεως τῆς ἐν Γερμανίᾳ Θεολογικῆς Ἐπιστήμης v. Harnack ¹, ἃς ἡ ἔκτοτε παρελθούσα τριακονταετία ἀπέδειξεν ἀβασίμους ², ὡς αὐτὸς ὁ Harnack ἠναγκάσθη, κατὰ τὴν προσχώρησίν του εἰς τὴν θρησκευολογικὴν παράταξιν, νά νομολογήσῃ, καὶ εἰδικαί ἐθεσπίσθησαν ἐν ταῖς Κεντρικαῖς Χώραις Ἔδραι εἰς τὰς Φιλοσοφικὰς καὶ εἰς τὰς Θεολογικὰς Σχολὰς οὐ μόνον τῶν Προτεσταντικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν Καθολικῶν Πανεπιστημίων. Ἐτροφοδότησε δ' ἔκτοτε ἡ Θρησκευολογία καὶ τοὺς λοιποὺς τῆς Θεολογίας Κλάδους, μάλιστα δὲ τὸν Ἐρημνευτικὸν καὶ Ἱστορικὸν ³ δι' ὕλικού, ἀφθονον ἐπιρροίπτοντος φῶς ἐπὶ ζητήματα τέως εἴτε ἀδιαφώτιστα εἴτ' ἀνεπαρκῶς ἠρευνημένα. Εἰς τὴν Θεολογικὴν Ἐπιστήμην ἠνοίγησαν οὕτω νέοι ὀρίζοντες εὐρύτατοι καὶ νέα παρεσχέθησαν μέθοδοι ἐρεύνης, συμπληροῦσαι τὰς τέως κρατούσας. Ἐπὶ κεφαλῆς τῆς κινήσεως ταύτης ἐν Γερμανίᾳ ἐτάχθη τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Λιψίας (Söderblom, Haas, Leipoldt), ἐν ᾧ ὑπάρχει καὶ ἡ πλουσιωτέρα εἰδικὴ Θρησκευολογικὴ Βιβλιοθήκη, ἧς ὁ μὲν πυρὴν

1. A d o l f H a r n a c k, Die Aufgabe der theologischen Fakultäten und die allgemeine Religionsgeschichte (Berlin 1901).

2. Πρβλ. H e i n r i c h F r i c k, Vergleichende Religionswissenschaft (Berlin u. Leipzig 1928), σελ. 128 ἑξ.

3. Πρβλ. τὰ ἐν τῷ Προλόγῳ τῆς ἡμετέρας καὶ αὐτοτελῶς ἐκδιδομένης (Τύποις Ἰ. Κοινοῦ τοῦ Παναγ. Τάφου 1930) πραγματείας: «Συμβολὴ εἰς τὴν Ἐπιστήμην τῆς Ἑβραϊκῆς Βίβλου» εισηγμένα, ἐν «Νέα Σιών» Ἱεροσολύμων, ἔτει ΚΑ' (1929), τόμῳ κδ', τεύχ. δ' (Ἀπριλίου) καὶ ε' (Μαΐου), σελ. 220-233, 271-288 καὶ τὴν ἡμετέραν, εἰς ἴδιον ὡσαύτως βιβλίον ἀνατυπούμενῃν (Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου 1930) μελέτην: «Ἡ ἐξέλιξις καὶ σημερινὴ φάσις τοῦ ζητήματος τῆς προελεύσεως τοῦ σημιτικοῦ ἀλφαβήτου. Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Πολιτισμοῦ τῆς Ἀνθρωπότητος καθόλου καὶ εἰς τὴν Ἑβραϊκὴν Γραμματικὴν Ἰδίαν», ἐν «Ἐκκλησιαστικῷ Φάρῳ» (Ἀλεξανδρείας), τόμ. κη' (1929), σελ. 236-271. 321-343, 495-518 καὶ κδ' (1930).

ὀφείλεται εἰς τὸν πρῶτον Καθηγητὴν τῆς Ἐπιστήμης τῶν Θρησκευμάτων ἐν Λειψίᾳ (1912-14), τὸν Δρα Natham Söderblom, νῦν Ἀρχιεπίσκοπον Οὐψάλης, ὁ δὲ ἀδιαλείπτως συνεχιζόμενος πλουτισμὸς εἰς τὸν διάδοχον αὐτοῦ H. Haas, τὸν Κορυφαῖον σήμερον ἐν τῇ Ἐπιστήμῃ τῶν Θρησκευμάτων, διευθύνοντα καὶ τὸ «staatliches Forschungsinstitut für vergleichende Religionswissenschaft» (Leipzig). Ἡ αὐτὴ κίνησις ἐσημειώθη καὶ ἐν Ἑλβετίᾳ, ἀπὸ τινος δὲ καὶ ἐν τισι τῶν Βαλκανίων. Εἰς τὴν Θρησκευτολογικὴν Ἐπιστήμην ἀφιερώθησαν, πλὴν τῆς Revue de l'histoire des religions καὶ τῶν Beiträge zur Religionswissenschaft, ἐν μὲν τῇ Γερμανίᾳ τὰ Περιοδικὰ: Archiv für Religionswissenschaft (ἀπὸ τοῦ 1898), Zeitschrift für Missionskunde und Religionswissenschaft καὶ ἐκ μέρους τῶν Καθολικῶν ἢ Zeitschrift für Missionswissenschaft und Religionswissenschaft, ἐν δὲ τῇ Ἀγγλίᾳ, «The international Review of Missions», ἴν' ἀρκεσθῶμεν εἰς τὴν μνείαν τῶν κυριωτέρων. Εἰς τὴν θρησκευτολογικὴν, τέλος, κίνησιν ταύτην ὑπάγονται καὶ τὰ θρησκευτολογικὰ Συνέδρια, ἀπὸ τοῦ ἐν Στοκχόλμῃ πρῶτου (1897) μέχρι τοῦ ἐν Lund τελευταίου (1929).

Αἱ ὀλίγαι αὖται γραμμαὶ πᾶν ἄλλο εἶναι ἢ πλήρης περιγραφὴ τῆς ἐξελίξεως τῆς ἡμετέρας Ἐπιστήμης ἀπὸ τῶν ἀρχῶν αὐτῆς μέχρι σήμερον, ἡκιστα δι' ἐκθεσεὶς συστηματικῆ τῶν ὑπ' αὐτῆς πεπραγμένων. Οὐδ' ἐμφανίζεται τὸ ἰσχνὸν τοῦτο σκιαγράφημα μὲ τοιαύτας ἀξιώσεις. Σκοπεῖ μόνον—ἵνα ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν ἀφετηρίαν ἡμῶν—να πληροφορήσῃ ἡμᾶς, ὅτι ἡ Συγκριτικὴ Θρησκευτολογία δὲν εἶναι νέα Ἐπιστήμη. Καὶ ἂν θεωρηθῇ ὡς τοιαύτη ἄτε νεωτέρα ἄλλων Ἐπιστημῶν, μὴ πω συμπληρώσασα αἰῶνα ἀπὸ τῆς ἐπισήμου αὐτῆς ἐμφανίσεως ὡς συστήματος, ἔχει ὅμως ἐπιτελέσει προόδους, μηδαμῶς ὑπολειπομένας ἄλλων προεσφυτέρων Ἐπιστημῶν, θεολογικῶν καὶ μὴ¹, καὶ τοῦτο,

1. Πρβλ. H. Haas, Religionsgeschichte (= Wissenschaftliche Forschungsberichte, hrsg. von Prof. Karl Hönn. VI: Theologie—Göttingen 1921, σελ. 4-16)—Religionswissenschaftliche Bibliographie, im Anschluss an das «Archiv für Religionswissenschaft» hrsg. von Carl Clemen, Jahrg. I]II (1914 15)—IX]X (1922 23) Leipzig u. Berlin 1917-1925) καὶ διὰ τὰ ἔτη 1924 ἔξ. μέχρι σήμερον τὸ «Theologisches Literaturblatt», συνεχίσαν καὶ τὴν ἐκ 33 τόμων ἀποτελουμένην σειρὰν τῶν «Theologische Jahresberichte», περιοδικοῦ ἀφιερῶντος εἰς ἕκαστον αὐτοῦ ἔτος ἴδιον τμήμα διὰ τὴν «allgemeine Religionsgeschichte» καὶ διὰ τὴν ἐν ταῖς διαφόροις χώραις θρησκευτολογικὴν κίνησιν. Πρὸς τούτοις ἐπιθι: Hardy, Zur Geschichte der vergleichenden Religionsforschung, ἐν «Archiv für Religionswissenschaft IV, 1901—

λόγῳ αὐτῆς τῆς φύσεως αὐτῆς, τῆς φύσεως τοῦ ὕλικου, ὅπερ αὐτὴ διερευνᾷ. Ὡς γνωστόν, ἡ Ἐπιστήμη τῶν Θρησκευμάτων ἐκτείνει τὸ ἐνδιαφέρον αὐτῆς ἐφ' ὅλην τὴν ὑδρογειον σφαῖραν, ἐπὶ πάντας τοὺς λαούς, ἐπὶ τὰς θρησκείας πάσας μέχρι καὶ αὐτῶν τῶν ἀπλουστέρων μορφῶν, ὑφ' αἷς ἐκδηλοῦται ἡ θρησκευτικότης Φυλῶν πρωτογόνου πολιτισμοῦ, μέχρι τῶν ἀπωτάτων προπαλαιοπολιτικῶν χρόνων, ἀφ' οὗ ἄνθρωπος καὶ θρησκεία εἶναι συνήλικες. Πάσας τὰς θρησκείας ταύτας, τὴν θεολογίαν, σωτηριολογίαν καὶ ἔσχατολογίαν των, τὰ κοσμογονικά, ἠθικά καὶ μυστηριακά των συστήματα, πάντων τῶν λαῶν τὰς δεισιδαιμονίας, ἥθη, ἔθιμα, λατρείας, τὰ Ἱερά των Βιβλία, τὰς παραδόσεις των καὶ ὅ,τι σχετίζεται πρὸς τὸν θρησκευτικόν των, ἐν εὐρύτερα ἢ στενοτέρα ἐννοία, βίον, μελετᾷ ἡ Συγκριτικὴ Θρησκευολογία ἐπὶ τῇ βάσει τῶν Πηγῶν. Συγκρίνουσα δὲ τὰς διαφόρους Θρησκείας πρὸς ἀλλήλας, εὐρίσκει ἡ ἡμετέρα Ἐπιστήμη τὰς μεταξὺ αὐτῶν ὁμοιότητας καὶ διαφοράς καὶ συμπεραίνει περὶ τοῦ βαθμοῦ τῆς ἀξίας ἐκάστης Θρησκείας καὶ τῆς θέσεως αὐτῆς ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἀνθρωπότητος. Μετὰ δὲ τὴν συστηματικὴν ταύτην μελέτην εἶναι πλεόν ἡ Ἐπιστήμη τῶν θρησκευμάτων εἰς θέσιν νὰ δώσῃ ἀκριβῆ ὄρισμὸν τῆς ἐννοίας τῆς **Θρησκείας**, νὰ μελετήσῃ προβλήματα, οἷα τὸ τῆς γενέσεως τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος καὶ τὴ συνάφῃ καὶ νὰ θεμελιώσῃ οὕτως **ἐπὶ τῶν δεδομένων τῆς ἐμπειρίας** σύστημα φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας, ἀπηλλαγμένον παντὸς ὑποκειμενισμοῦ. Τοιοῦτου συστήματος ἔχει ἀνάγκη ἡ σύγχρονος Ἐπιστήμη, ἵνα ἡ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας παύσῃ κατατεμνομένη ὑπὸ τοῦ πρὸς τὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας ἀδιαφοροῦντος ἀκράτου ὑποκειμενισμοῦ εἰς τόσα συστήματα καὶ φιλοσοφίας, ὅσοι εἶναι οἱ φιλοσοφοῦντες. Ἄλλ' ἡ μελέτη τῶν Πηγῶν, ἐξ ὧν, ὡς ἐρρέθη, ἀντλεῖ τὸ ὕλικόν αὐτῆς ἡ Συγκριτικὴ Θρησκευολογία, προϋποτίθησι γινῶσιν ἐντελῆ τῶν γλωσσῶν, ἐν αἷς εἶναι γεγραμμένα τὰ Ἱερά Βιβλία τῶν θρησκείων τῶν διαφόρων λαῶν, τοιούτοις τὰ ἔχοντα κανονικὸν κῦρος. Ἐπειδὴ ὅμως οὐδεὶς Θρησκευολόγος δύναται νὰ κατέχῃ πάσας τοῦ κόσμου τὰς γλώσσας καὶ νὰντελῆ αὐτὸς μόνος ἐκ τοῦ πρωτοτύπου τὸ θρησκευολογικὸν ὕλικόν διὰ τὰς μελέτας αὐτοῦ, πράττει μὲν τοῦτο μόνον διὰ τὰς πηγάς, τὰς γεγραμμένας εἰς

J. Réville, Phases successives de l'histoire des religions (Paris 1909)—P. Pinard de la Boullaye, S. J., L' étude comparée des religions, Essai critique (Paris 1922)—Die Religion in Geschichte und Gegenwart (συντετημημέως: RGC)¹, IV, σελ. 2194 ἔξ. ἄρθρον: Religionsgeschichte (Rade).

γλώσσας, ἃς αὐτὸς κατέχει, διὰ δὲ τὰς λοιπὰς καταφεύγει εἰς τὰ φῶτα εἰδικῶν γλωσσολόγων, περ' ὧν παραλαμβάνει ἐτοιμοὺς δοκίμους καὶ αἰθνητικὰς τῶν ἐκάστη οἰκειῶν Πηγῶν μεταφράσεις, ταύτας δ' εἶτα ὁ ἡμέτερος Θρησκευολόγος ἐπεξεργάζεται θρησκευολογικῶς, ὡς ὁ μόνος πρὸς τοῦτο ἀρμόδιος. Μετάφρασις ἐλευθέρα, μὴ ἀκριβολογοῦσα φιλολογικῶς περὶ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ πρωτοτύπου κειμένου καὶ ἐν ταῖς ἐλαχίσταις αὐτοῦ λεπτομερείαις, δὲν ἔχει θέσιν ἐν τῷ θρησκευολογικῷ ἐργαστηρίῳ, ἔνθα ἡ ὅλη ἔρευνα δέον νὰ ἔχη ὡς βάσιν αὐτὰς τὰς Πηγὰς. Ἐφ' ὅσον, ἄρα, ἡ Συγκριτικὴ Θρησκευολογία ἐκτείνει τὸ ἐνδιαφέρον αὐτῆς ἐφ' ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς ὑδρογείου σφαίρας καὶ ἐφ' ὅλας τὰς ἐποχὰς τῆς Ἱστορίας καὶ προϊστορίας τῆς Ἀνθρωπότητος εἶναι προφανές, ὅτι ἀπειράριθμον ἔχει Ἐπιτελεῖον ἐκ συναρξαζομένων αὐτῇ φιλολογικῶν Αἰθνητικῶν ¹. Ἀλλὰ καὶ τὸ ὑπὸ τῆς Ἐθνογραφίας καὶ Ἐθνολογίας εἰς τὴν διάθεσιν τῆς Θρησκευολογικῆς Ἐπιστήμης τεθειμένον Ἐπιτελεῖον ἐξ Αἰθνητικῶν δὲν εἶναι ὀλιγαριθμότερον οὐδὲ τὸ ἀπ' αὐτῶν ἀεννάως εἰς τὰ θρησκευολογικὰ ἐργαστήρια πρὸς εἰδικὴν θρησκευολογικὴν ἐπεξεργασίαν διοχετευόμενον ὕλικόν ἐκ θετικῶν καὶ ἀνεπιδέκτων ἀμφισβητήσεως δεδομένων εἶναι ὀλιγώτερον τοῦ καθαρῶς θρησκευολογικοῦ. Τὰ πορίσματα τῶν περὶ τῆς σχέσεως τῆς Συγκριτικῆς Θρησκευολογίας πρὸς τὴν συγκριτικὴν Γλωσσολογίαν, Ἐθνογραφίαν, Ἐθνολογίαν καὶ πρὸς ἄλλας Ἐπιστήμας ἡμετέρων μελετῶν ἐκτεθήσονται ἄλλοτε ἀπὸ τῶν στηλῶν τούτων. Ἀλλὰ καὶ ὅσα νῦν σημειοῦμεν ἀρκοῦσι, νομίζομεν, νὰ παράσχωσιν ὠχρὰν ἰδέαν τῶν αἰτίων, εἰς ἃ ὀφείλονται αἱ ἀλμαϊκαὶ προόδοι τῆς Θρησκευολογικῆς Ἐπιστήμης, αἱ ὑπ' αὐτῆς ἐπιτελεσθεῖσαι καὶ ἐπιτελούμεναι.

Ἔχει λοιπόν—ἵνα νῦν ἀναλάβωμεν τὸ νῆμα τῶν σκέψεων ἡμῶν—ἔχει ἤδη ἡ Θρησκευολογικὴ Ἐπιστήμη μορφώσει ὄριμον καὶ αὐθηντικὴν γνώμην περὶ τῆς ἀξίας ἐκάστης τῶν θρησκευιῶν, ἄρα καὶ τῆς Χριστιανικῆς καὶ ἡ γνώμη αὕτη ὄχι μόνον δὲν ἀντίκειται πρὸς τὴν περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ ὀρθόδοξον διδασκαλίαν, ἀλλὰ καὶ παρέχει εἰς αὐτὴν νέα πολυτίμα ἑρείσματα, ἀνάγοντα τὴν πίστιν εἰς πίστιν καὶ ἐκ γνώσεως. Τὸ γεγονός τοῦτο εἶναι σπουδαιότατον διὰ τὸ κῦρος τῆς Χριστιανικῆς Θεολογίας. Καὶ ἡ ἰσλαμικὴ καὶ ἡ Ἰνδικὴ καὶ πασῶν τῶν ἐξελιγμένων θρησκευιῶν αἱ Θεολογίαι διεκδικοῦσιν, ἐκάστη ὑπὲρ ἑαυτῆς, τίτλους, αἴροντας τὴν οἰκειαν θρησκευιαν ὑπὲρ τὰς λοιπὰς, ἀλλ'

1. Πρὸβλ. H a r d y, ἔνθ' ἀν., ἰδίῳ II, σελ. 97 ἔξ. III, σ. 195 ἔξ. P i n a r d, ἔνθ' ἀν., chap. VII, § 143 ἔξ. VIII, 166 ἔξ. RGG¹, ἔνθ' ἀν.

εἰς οὐδεμίαν αὐτῶν ἀναγνωρίζει ἡ Ἐπιστήμη τῶν Θρησκευμάτων τοὺς τίτλους τούτους εἰμὴ εἰς τὴν Θεολογίαν τῆς Χριστιανικῆς Θρησκείας μόνης. Καὶ δὲν ἔχει μὲν ἀνάγκη ἡ Χριστιανικὴ Θεολογία, ἡ τὰς περὶ ἀπολύτου τελειότητος καὶ ὑπεροχῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀποδείξει αὐτῆς στηρίζουσα εἰς τὸ κῦρος τῆς ὑπερφυσικῆς Ἀποκαλύψεως, τῆς ὑπὸ τῆς Θρησκευολογίας ἀναγνωρίσεως αὐτῆ τοῦ κύρους τούτου, δὲν δύναται ὅμως, ὡσάντις ἀπευθύνεται πρὸς ἄλλοτριούς τῆς χριστιανικῆς πίστεως κύκλους, νὰ μὴ ἀποδίδῃ καὶ τὴν δέουσαν ἐκτίμησιν εἰς τὸ γεγονός, ὅτι καὶ ἔρευνα, πάσης προϋποθέσεως ἀπηλλαγμένη, συμπίπτει ἐν τοῖς συμπεράσμασιν αὐτῆς πρὸς τὰ ἄρθρα τῆς Χριστιανικῆς πίστεως. Ἐξ ἄλλων, λοιπόν, προϋποθέσεων ὁρμώμενοι, κατ' ἰδίας ἐργαζόμενοι μεθόδους καὶ ἰδίαν ἀκολουθοῦσαι πορείαν καταλήγουσιν ἡ Χριστιανικὴ Θεολογία καὶ ἡ Συγκριτικὴ Θρησκευολογία εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα περὶ τῆς ἀπολύτου ἀξίας τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ περὶ τῆς, ἀνθρωπίνως ἀνερμηνεύτου, προελεύσεως αὐτοῦ εἰς ἣν ἐπεφάνη τελειότητα. Ἡ σύμπτωση αὕτη καὶ ἁρμονία, ἐν τῶν αἰτίων, δι' ἃ ἡ Θρησκευολογικὴ Ἐπιστήμη συμπεριελήφθη εἰς τοὺς κόλπους τῶν Θεολογικῶν Σχολῶν μετὰ τῶν λοιπῶν τῆς Θεολογίας κλάδων, εἶναι εἰς τὰ ὅμματα τῆς διανοουμένης ἀνθρωπότητος τρανὴ ἀπόδειξις τῆς ὑπεροχῆς τῆς Χριστιανικῆς Θεολογίας ἀπὸ τῶν ἐν ταῖς λοιπαῖς θρησκείαις φερομένων θεολογικῶν συστημάτων καὶ συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἀνάγκης, ὅπως ἡ οὐσία τοῦ Χριστιανισμοῦ καταμανθάνηται οὐχὶ ἐκ μελέτης αὐτοῦ μόνου, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ διαφορᾷ αὐτοῦ ἀπὸ τῶν ἄλλων θρησκευτῶν ἢ θρησκευτικῶν συστημάτων, ὡς ἤδη πρὸ ἐνὸς αἰῶνος ἀπῆται ὁ Schleiermacher¹. Διότι, ἐν ᾧ ἡ θρησκευτικότης οὐ μόνον ἐκάστου τῶν λαῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀνθρωπότητος ἐν τῷ συνόλω αὐτῆς παρουσιάζεται διὰ μέσου τῶν αἰῶνων κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ὁμαλῶς, εἰ καὶ οὐχὶ κατ' εὐθείαν, ἀλλὰ κατὰ τεθλασμένην ἢ ὀφιοειδῆ γραμμὴν, ἐξελισσομένη ἀπὸ κατωτέρων βαθμίδων εἰς τελειότερας καὶ ἐξωτερικεύεται διὰ τύπων θρησκείας, οἵτινες, παρὰ τὰς ἐκασταχοῦ παρουσιαζόμενας ἀνωτέρας ἢ κατωτέρας τῆς κοινῆς ἀντιλήψεως ἐκδηλώσεις θρησκευτικοῦ συναισθήματος, προδίδουσι τὴν ὀργανικὴν ταύτην ἐξέλιξιν καὶ ἀλληλουχίαν, αἴφνης παρατηρεῖται μετὰ τὸ τελειότερου τύπου ἐκδηλώσεως τῆς προχριστιανικῆς καὶ ἐξωχριστιανικῆς θρησκευτικότητος ἀπ' ἐνὸς καὶ τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας ἀπ' ἐτέρου κενόν, κόπτον ἀποτόμως τὴν γραμμὴν τῆς κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ὁμαλῆς ἐξελί-

1. Kurze Darstellung des theologischen Studiums, § 21.

ξως καί, κατὰ τρόπον ἀνθρωπίνως ἀνερμήνευτον, χωρίζον οὐχὶ κατὰ βαθμὸν τόσον ἢ μόνον κατὰ βαθμὸν, ἀλλὰ κατ' εἶδος κυρίως τὸν πάντων τελειότατον τύπον θρησκευτικότητος καὶ τύπον θρησκείας ἀπὸ τῶν λοιπῶν. Μὴ δυναμένη ἡ Συγκριτικὴ Θεησκοιολογία νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ κενὸν τοῦτο, ἀρκεῖται νὰ διαπιστώσῃ αὐτὸ καὶ νὰ φήσῃ τὴν ἐξηγήσιν αὐτοῦ εἰς τὴν Θεολογίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς ἀρμοδιωτέραν. Πρόδηλον, ὅτι ἡ μόνη ὑπολειπομένη λύσις, ἡ καὶ ὑπὸ τῆς Θεησκοιολογικῆς Ἐπιστήμης ἀναγνωριζομένη ὡς ἡ μόνη δυνατὴ καὶ ἱκανοποιητικὴ, εἶναι ἡ εἰς τὴν πάντα νοῦν ὑπερέχουσιν ὑπερφυσικὴν ἀποκάλυψιν τοῦ θεοῦ ἀποδιδούσα τὸ ἀπόιομον τοῦτο ἄλλα τῆς τέως κανονικῶς πως ἐξελισσομένης παγκοσμίου θρησκευτικότητος ἀπὸ τινος σημείου, πολὺ ὑπολειπομένου τῆς τελειότητος, μέχρι σημείου πέρα τοῦ ὁποίου δὲν ὑπάρχει πλέον οὐδὲ δύναται νὰ ὑπάρχῃ ἐξέλιξις ἐπὶ τελειότερον τύπον θρησκευτικότητος καὶ θρησκείας. Ὅ,τι λοιπὸν ἡ θρησκοιολογικὴ ἀνατομία ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ δὲν δύναται νὰ ἐρμηνεύσῃ, τοῦτο διαφωτίζουν αἱ ἀποδείξεις τῆς Χριστιανικῆς Θεολογίας περὶ τῆς ἐξ Ἀποκαλύψεως ὑπερφυσικῆς προελεύσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ καί, πληρωθέντος, οὕτω, τοῦ ἀνθρωπίνως ἀνερμηνεύτου τούτου κενοῦ, ἀνομολογεῖται ὑπὸ τε τῆς Θεολογίας καὶ τῆς Συγκριτικῆς Θεησκοιολογίας ἡ ἀπόλυτος ὑπεροχὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι πλείστα ἐκ τῶν διδασκαλιῶν τῆς Χριστιανικῆς Θεησκείας, ἰδίᾳ τῶν ἠθικῶν, ἀπαντῶνται καὶ ἐν ἄλλαις Θεησκείαις, ἀλλ' αἱ διδασκαλίαι αὗται διατελοῦσιν ἐνταῦθα ἐν ἐμβρυώδει καὶ ἀνεξέλικτῳ καταστάσει, κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ὑπολειπομένη τῆς τελειότητος, ὅφ' ἦν αὗται προβάλλουσιν αἴφνης ἐν τῷ Χριστιανισμῷ. Οὕτω λ. χ. τὸ κήρυγμα τῆς ἀγάπης, καὶ αὐτῆς ἔτι τῆς πρὸς τοὺς ἐχθρούς, εἶναι κήρυγμα κοινὸν εἰς ὅλας τὰς Θεησκείας ¹ πόσον ὅμως ἡ ἐξωχριστιανικὴ, εἴπωμεν οὕτω, ἀγάπη ὑπολείπεται τοῦ Χριστιανικοῦ ἰδεώδους καθορῶμεν μόνον ἐὰν ὡς κριτήριον ἐκτιμήσεως χρησιμοποιήσωμεν τὰ τὴν ἀγάπην ἐκάστοτε ὑπαγορεύοντα ἐλατήρια, τοὺς σκοποὺς αὐτῆς καὶ τὸν τρόπον καὶ βαθμὸν τῆς ἐκδηλώσεώς της, ὡς ταῦτα προβάλλουσιν ἐν ταῖς περὶ ἀγάπης ρήτραις τῶν ἐξωχριστιανικῶν Θεησκευμάτων. Ἐπι δέ: ἄλλη

1. Πρβλ. Michael Waldmann, Die Feindesliebe in der antiken Welt und im Christentum. Eine historisch-ethische Untersuchung (=Theologische Studien der Leo-Gesellschaft, 1) Wien 1902. Hans Haas, Idee und Ideal der Feindesliebe in der ausserchristlichen Welt (Reformationsfest - Programmschrift zum Rektorwechsel an der Universität Leipzig 1927).

εἶναι ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῶν Θρησκευμάτων ἢ τοῦ Ἰησοῦ Προσωπικότης, εἰς ἣν ὀφείλεται ἡ ἀνέφικτος τελειότης τοῦ ἰδεώδους τῆς Χριστιανικῆς ἀγάπης, καὶ ἄλλη ἢ τοῦ Gotama Sidharta Buddha ἢ τοῦ Lao-tsze ἢ τοῦ Kung-tsze ἢ τοῦ Zarathustra-Spítama ἢ τοῦ Μωάμεθ καὶ ἐὰν ὁ Βουδισμὸς λ. χ. ἐπιβάλλῃ τὴν ἀγάπην μόνον ἐφ' ὅσον αὕτη δὲν ταράσσει τὴν ἀδράνειαν τῆς ψυχῆς, ὀφειλοῦσης νάποφεύγῃ πᾶν πάθος, δυνάμενον νὰ συγκλονίσῃ τὴν ἰσορροπίαν αὐτῆς, διὰ τὸν Χριστιανισμὸν εἶναι ἡ ἀγάπη τὸ εὐγενέστατον πάθος, τὸ συγκλονίζον ὀλόκληρον τὴν προσωπικότητα, καὶ ἡ αὐτοθυσία τοῦ Ἰησοῦ ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ εἶναι ἐξαιρετικὸν ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῶν Θρησκευμάτων καὶ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Ἀνθρωπότητος φαινόμενον τοιουτοτρόπου ἐφαρμογῆς τοῦ κηρύγματος τῆς ἀγάπης—ἀγάπης, εἰς ἣν ἐθυσιάσεν ἑαυτὴν ἡ ἀγαπῶσα Προσωπικότης, ἡ μὴδ' ἐν ὀδυνηροτάταις τοῦ μαρτυρίου στιγμαῖς κατὰ τῶν σταυρωτῶν μνησικαχῆσα. Τὸ ἰδεῶδες τῆς Χριστιανικῆς ἀγάπης εἶναι παντελῶς ξένον πρὸς ἀτομικοὺς ὑπολογισμοὺς ἢ προσωπικὰ ἐλατήρια. Ἀντικείμενον αὐτῆς εἶναι ὁ πλησίον, οἷοσδήποτε καὶ ἂν ἦναι οὗτος, καὶ ἡ πρὸς αὐτὸν ἀγάπη, μὴ περιοριζομένη εἰς λόγους μόνον, τελειοῦται ὅταν ὁ ἀγαπῶν θυσιάσῃ εἰς τὸν βωμὸν τῆς εὐημερίας τοῦ πλησίον τὸ ἴδιον ἐγὼ ἢ καὶ τὴν ἰδίαν ζωὴν. Ἡ ταυτότης αὕτη τῶν πεποιθήσεων τῆς Χριστιανικῆς Θεολογίας καὶ τῶν πορισμάτων τῆς Γενικῆς Συγκριτικῆς Θρησκευολογίας¹, ὡς πρὸς τὴν ἀπὸ τῶν λοιπῶν Θρησκευμάτων ὑπεροχὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ, εἶναι ὄντως εὐτύχημα, καθιστῶν εἰς τὸν Θεολόγον δυνατὴν τὴν θεραπείαν τῆς θρησκευολογικῆς Ἐπιστήμης, μᾶλλον δὲ καὶ ἐπιβάλλον αὐτῷ ταύτην ὡς καθήκον πλέον². Λέγω «εὐτύχημα», διότι, ἐὰν τὰ πράγματα εἶχον ἄλλως, ἢ δ' ἐπιστημονικὴ θρησκευολογικὴ ἔρευνα, ἀπροκαταλήπτως χωροῦσα πάντοτε ἐπ' ἀντικειμενικὴν σπουδὴν τοῦ ὕλικου αὐτῆς, κατέληγεν εἰς συμπεράσματα ἀντικείμενα τοῖς ὑπὸ τῆς ἡμετέρας Θεολογίας τεθεσπισμένοις καὶ ὑπὸ τῆς Χριστιανικῆς πίστεως ἀποδεδεγμένοις περὶ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ Χριστιανισμοῦ—τοῦτο δὲ θὰ συνέβαινε μόνον ἐὰν ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἦτο ὄντως οἶος εἶναι καὶ οἶος ἐνταῦθα προεγράφη—τότε, ἀλλὰ μόνον τότε, προφανῶς ἄρα οὐχὶ νῦν, θὰ εὐρίσκετο ὁ Χριστιανὸς Θεολόγος πρὸ τοῦ διλήμματος ἐκείνου, ἢ νὰ παραιτηθῇ δηλ. τῆς θρησκευολογικῆς ἐρεύνης, ἢ νὰ περισώσῃ τὸ δόγμα τῆς θρησκείας,

1. Πρβλ. Prof. Paul Wernle, Einführung in das theologische Studium (Tübingen 1911), σελ. 341 ἐξ.

2. Fric k, ἐνθ' ἂν., σελ. 128.

εἰς ἣν ἀνήκει, ἢ νάπεμπολήση αὐτό, ἐὰν ἤθελε νὰ διακρίνηται ἐπὶ ἐπιστημονικῇ αὐστηρότητι. Σήμερον ὅμως τοιοῦτο δίλημμα δὲν ὑφίσταται, εὐτυχῶς ἐπαρρηλικτικότητος ἐναντι πάσης συγκρίσεως θὰ ἐπιτρέπεται εἰς τὴν Χριστιανικὴν Θεολογίαν μόνον, ἐὰν ἡ περὶ ἀπολύτου ὑπεροχῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ διδασκαλία αὐτῆς ἦτο δογματισμὸς ἀνθαίρετος, μὴ ἀνταποκρινόμενος πρὸς τὰ πράγματα, ἀναλήθης, ὅποτε δὲν θάνατεῖχεν εἰς τὸν ἔλεγχον κριτικῆς, ἐρειδομένης ἐπὶ τῆς συγκρίσεως. Ἄλλ' ὡς ἔχουσι σήμερον καὶ θὰ ἔχουσι πάντοτε τὰ πράγματα, ἡ σύγκρισις εἶναι νέον ὄπλον διὰ τὴν Χριστιανικὴν Θεολογίαν κατ' ἐξωχριστιανικῶν σφετερισμῶν τίτλων ὑπεροχῆς.

Διὰ τὴν ταυτότητα ὅμως τῶν πεποιθήσεων τῆς Χριστιανικῆς Θεολογίας καὶ τῶν συμπερασμάτων τῆς Συγκριτικῆς Θρησκευολογίας περὶ Χριστιανισμοῦ, οὔτε ἡ Θρησκευολογικὴ Ἐπιστήμη εἶναι περιττή, ἀλλ' οὔτε καὶ ἀπολογητικὸν ἔχει αὕτη σκοπὸν. Περιττὴ δὲν εἶναι, διότι τὸ ἐνδιαφέρον αὐτῆς ἐκτείνει ἐφ' ὅλας τὰς θρησκείας καὶ οὐχὶ ἐπὶ μίαν, ὡς ἡ Χριστιανικὴ Θεολογία. Καὶ ἐὰν αὕτη μνημονεύη ποτὲ τῶν ἄλλων θρησκευμάτων, πράττει τοῦτο παροικτικῶς, κύριον ἔργον ἔχουσα τῆς Χριστιανικῆς Θρησκείας τὴν σπουδὴν. Οὔτε δύναται, ἀλλ' οὔτε καὶ ἔργον ἔχει ἡ Χριστιανικὴ Θεολογία νὰ εἰσέρχηται εἰς τὰς λεπτομερείας ἐμπεριστατωμένης Θρησκευολογικῆς ἐρεῦνης διὰ τὰς ἐξωχριστιανικὰς Θρησκείας. Ἐξ ἄλλου, ἡ Συγκριτικὴ Θρησκευολογία ἐλάχιστον περὶ Χριστιανισμοῦ ποιεῖται λόγον καὶ μόνον ὁσάκις πρόκειται νὰ προβῇ εἰς συγκρίσεις, καὶ τοῦτο διότι εἰς τὴν σπουδὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου ἀφιερωμένη ἡ Χριστιανικὴ Θεολογία, ἣς τὰ πορίσματα παραλαμβάνει ἡ Θρησκευολογία ἔτοιμα καὶ ἐπιστημονικῶς ἀποσαφηνισμένα· ἀμφοτέραι εἶναι ἄρα παραπληρωματικαὶ Ἐπιστήμαι, συμπληροῦσαι ἀλλήλας, εἰς τοῦτο δὲ ὀφείλεται καὶ ἡ εἰς Θεολογικὰς Σχολὰς ὑπαγωγή τῶν Θρησκευολογικῶν Ἐδρῶν. Ἀπολογητικὸν δὲ προορισμὸν δὲν ἔχει ἡ Συγκριτικὴ Θρησκευολογία· σκοπὸς αὐτῆς δὲν εἶναι ἡ ἀπόδειξις τῆς ὀρθότητος ἢ ἡ ὑπεράσπισις ἀληθείας τινός, ἢν ἐκ τῶν προτέρων παραδέχεται ἢ ὀφείλει νὰ παραδέχεται ὡς τοιαύτην, ἀλλ' ἡ δι' ἐπιπόνου, ἀντικειμενικῆς καὶ ἀπροκαταλήπτου ἀνακρίσεως μυριάδων ἱστορικῶν περιστατικῶν, ἀπολύτως διηκριβωμένων, καὶ μετὰ μακρὰν διὰ τοῦ σκότους τῆς προϊστορίας ἢ τῶν φωτεινῶν τῆς Ἱστορίας ἀτραπῶν σταδιοδρομίαν ἀνακάλυψις τῆς ἀληθείας—ἐν προκειμένῳ, τῆς περὶ ὑπεροχῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ τῶν λοιπῶν θρησκευμάτων ἀληθείας. Ταύτην δ' εὐρούσα, παρέχει ἡ Θρησκευολογία εἰς τὴν Ἀπο-

λογητικὴν νέα ὄπλα ἀμύνης, εἰς τὴν Πολεμικὴν δὲ νέα ὄπλα ἐπιθέσεως, ἀνάγουσα τὴν πίστιν εἰς πίστιν καὶ κατὰ γνώσιν. Σκοπὸς ἄρα τῆς Γενικῆς Συγκριτικῆς Θρησκευολογίας δὲν εἶναι, ὡς, κατ' ἀρχὴν, τῆς Ἀπολογητικῆς, τὸ ἀποδείξει τὴν θεϊότητα καὶ τὴν ἀλήθειαν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῶν ἐν τῇ Δογματικῇ αὐτοῦ ἐκτιθεμένων Χριστιανικῶν διδασκαλιῶν. Ἡ ὑπεροχὴ αὐτοῦ ἀπὸ τῶν λοιπῶν θρησκευμύτων εἶναι ἓν ἐκ τῶν πορισμάτων τῆς Συγκριτικῆς Θρησκευολογίας, ἐν ᾧ διὰ τὴν Ἀπολογητικὴν εἶναι τοῦτο προϋπόθεσις, λαμβανομένη ἔκ τε τῆς Δογματικῆς καὶ ἐκ τῆς Συγκριτικῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων, ἵνα ἀπὸ τῆς προϋποθέσεως ταύτης χωρὶς αὐτὴ ἐπὶ τὸ σαφῶς καθωρισμένον ἔργον αὐτῆς. Ἐξ ἄλλου, εἰς τὸ ἔργον τῆς Συγκριτικῆς Θρησκευολογίας δὲν συμπεριλαμβάνεται, ὡς ἐν τῇ Ἀπολογητικῇ, ἡ ἀπόκρουσις τῶν κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ βελῶν τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἄλλων θεωριῶν, οἷα ὁ ὕλισμος κ.τ.τ. Ἄν δ' ἐν τῇ ἐκτιμῆσει τῆς ἀξίας τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐφάπτονται οἱ κύκλοι τῆς Θρησκευολογίας καὶ τῆς Ἀπολογητικῆς, πρὸς ὄφελος τῆς δευτέρας, κατὰ τὰ λοιπὰ εἶναι οὗτοι τελείως χωρισμένοι ἀλλήλων καὶ ὡς πρὸς τὰς προϋποθέσεις καὶ ὡς πρὸς τὰ ἀντικείμενα καὶ μεθόδους ἐρεύνης καὶ ὡς πρὸς τοὺς σκοποὺς καὶ, κατ' ἄλλην τὴν εὐρύτητα, ἣν ἀναγνωρίζει εἰς τὴν Ἀπολογητικὴν ἢ τε Καθολικὴν καὶ ἢ Προτεσταντικὴν Θεολογίαν, ἀποτελοῦσιν ἰδίαις ἐπιστήμας, χωρισμένας ἀλλήλων καὶ ἐξωτερικῶς ἔτι, ἰδίαις ἐκατέρῃς Ἔδρας ἀφιερωμένης πανταχοῦ τῆς Εὐρώπης ἐν τε τοῖς καθολικοῖς καὶ ἐν τοῖς προτεσταντικοῖς Πανεπιστημίοις. Ἐν Γερμανίᾳ λ. χ. λειτουργοῦσιν, ὡς γνωστόν, 23 Πανεπιστήμια, ὧν τρία μόνον (Frankfurt a. M., Hamburg, Köln) εἶναι ἄνευ Θεολογικῆς Σχολῆς, διὰ λόγους τοπικοῦς καὶ γεωγραφικοῦς. Ἐκ τῶν λοιπῶν 20, ἐν οἷς πᾶσι λειτουργεῖ προτεσταντικὴ Θεολογικὴ Σχολή, τέσσαρα (Bonn a. Rh., Breslau, Münster i. W., Tübingen) ἔχουσι λειτουργοῦσαν πρὸς τῇ προτεσταντικῇ καὶ καθολικῇ Θεολογικῇ Σχολῇ, δύο δηλ. ἕκαστον Θεολ. Σχολάς. Ἐν τε ταῖς προτεσταντικαῖς καὶ ἐν ταῖς καθολικαῖς Θεολογικαῖς Σχολαῖς θεραπεύεται ἡ Γενικὴ Συγκριτικὴ Θρησκευολογία ὡς Ἐπιστήμη ἀρτοτελής, ἀνεξάρτητος τῆς Ἀπολογητικῆς. Παραλείπων τὴν μνείαν τῶν ἐν ταῖς προτεσταντικαῖς Θεολογικαῖς καὶ Φιλοσοφικαῖς Σχολαῖς δυάδων Θρησκευολόγων καὶ Ἀπολογητῶν, περιορίζομαι

1. Περὶ. W e r n i e, ἐνθ' ἀν., ἰδίᾳ σελ. 14, 169, 267, 301. Φιλιππου Παπαδοπούλου, Ἐγκυκλοπαίδεια τῆς Θεολογίας (Ἀθῆναι 1900), σελ. 120. Prof. Cornelius K r i e g, Enzyklopädie der theologischen Wissenschaften (Freiburg 1910).

εἰς τὰς καθολικὰς Θεολογικὰς Σχολὰς, παρουσιαζούσας σήμερον τὴν ἀκόλουθον εἰκόνα :

	ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΑ	ΑΠΟΛΟΓΗΤΙΚΗ
— Bonn	F. Andres	Rademacher
— Breslau	Frz. Dölger	Franz v. Tessen Wesierski
— Münster i. W.	Joh. Stoffes	Joh. Mausbach
— Tübingen	Stephan Lösch	Jos. Geiselmann

Ἐὰν λοιπὸν ἡ Καθολικὴ Θεολογία, ἡ τόσον καθηλωμένη εἰς τὴν αὐθεντίαν τοῦ παρελθόντος, ὡς αὕτη ἀντιλαμβάνεται αὐτῆς, περιέλαβεν ἄνευ φόβου καὶ μετ' ἐμπιστοσύνης τὴν Θρησκευτολογικὴν Ἐπιστήμην εἰς τοὺς κόλπους αὐτῆς, ἥμιστα δεδικοιολογημένα θὰ ἦσαν οἰαδῆτινες ἔναντι τῆς συγκριτικῆς Θρησκευτολογίας ἐπιφυλάξεις τῆς Ὀρθοδόξου Θεολογίας, τῆς βαινούσης τὴν μέσσην καὶ βασιλικὴν ὁδὸν μεταξὺ ἀνελευθέρου αὐθεντίας καὶ ἀνεπισχέτου ἐλευθερίας, μεταξὺ καθολικῆς καὶ προτεσταντικῆς Θεολογίας, καὶ δυναμένης νὰ συνδυάσῃ ἀμφοτέρας τὰς μεθόδους κατὰ τρόπον, ἔνθεν μὲν προάγοντα τοὺς σκοποὺς αὐτῆς, ἐτέρωθεν δ' ἀνταποκρινόμενον πρὸς τὴν περιοπὴν πάσης ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης. Οὐδ' ὑσιέρησέ ποθ' ἡ ὀρθόδοξος Θεολογία εἰς ἐπιστημονικὴν περιοπὴν οὐδὲ κατεχρήσατό ποτε τῇ δογματικῇ αὐθεντίᾳ ὡς προσωπίδι, ἵνα καλύψῃ δι' αὐτῆς καὶ κρύψῃ ὄπισθεν αὐτῆς ἀστηρικτοὺς καὶ ἀνιστορήτους αὐθαιρεσίας καὶ παρουσιάσῃ αὐτὰς ὡς δόγματα μὲ ἀπαιτήσεις καθολικῆς ἀναγνωρίσεως, ὡς ἀληθείας ἐξ ἀποκαλύψεως, ἰσοτίμους καὶ ἰσοκύρους τῶν ἐν ταῖς Πηγαῖς τῆς Θρησκείας ἡμῶν παραδεδομένων. Ἐὰν συνέβαινε τοῦτο, ἡ Ὀρθόδοξος Χριστιανωσύνη δὲν θὰ ἐνεφάνιζε, παρὰ τὰς δεινοτάτας περιπετείας καὶ θλίψεις τῶν ἀντιπροσωπευόντων αὐτὴν ἔθνῶν καὶ παρὰ τὴν ἥττονα τοῦ καθολικισμοῦ καὶ προτεσταντισμοῦ κοσμικὴν δύναμιν τῶν ὀρθόδοξων κρατῶν, ἐνιαῖον καὶ ἀδιάσπαστον μέτωπον οὐδὲ θάναγνωρίζετο εἰς αὐτὴν τὸ κῦρος νάξιοι παρὰ τῶν τὴν παγχριστιανικὴν ἔνωσιν ποθουσῶν ἐκκλησιῶν τὴν συμόρφωσιν αὐτῶν πρὸς τὴν διδασκαλίαν καὶ τὸν βίον τῆς Ἐκκλησίας τῶν ὀκτῶ πρώτων αἰώνων, ἣν καὶ ὄν ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἀναλλοιώτως συνεχίζει. Ὑπὸ τὸ πέλμα τῆς κραταιᾶς Δύσεως καὶ τῶν δυνάμεων, ἃς αὕτη διαθέτει, θὰ εἶχε συντριβῆ, κατατμηθῆ καὶ ἐξαφανισθῆ ἡ Ὀρθοδοξία. Πάντες οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ὑπῆρξαν κλασσικὰ ὑποδείγματα μορφώσεως Θεολογικῆς τε καὶ τῆς θύραθεν· καὶ ἄν πάντα, ὅσα ἐθέσπισαν καὶ ἐξηγγείλαν καὶ ἐδογματίσαν καὶ ἐκήρυξαν οὗτοι, ἔτυχον οἰκουμενικῆς ἀναγνωρίσεως, τοῦτο

διότι ἐστηρίζοντο ἐπὶ ὑγιῶν βάσεων, ἀμφογραφικῶν καὶ φιλοσοφικῶν, ἀπηλλαγμένων προσωπικοῦ χαρακτῆρος, ξένων πρὸς οἶον δὴ τινα ὑποκειμενισμόν. Ὅθεν ὁ εἰς τὴν Ὁρθόδοξον Θεολογίαν καταλογισμὸς τυφλῆς συντηρητικότητος εἶναι μομφὴ κατ' αὐτῆς, μὴ ἀνταποκρινομένη εἰς τὰ πράγματα. Ἐὰν ἡ μομφὴ αὕτη εἴχeto ἀληθείας, δὲν θὰ μετείχε λ. χ. ἡ Ὁρθοδοξία τῆς πρὸς ἔνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν συγχρόνου κινήσεως. Τούτων οὕτως ἐχόντων, ἥκιστα βέβηλος καὶ ἀνόσιος καὶ πρὸς τὴν Ὁρθόδοξον Θεολογίαν ἀσυμβίβαστος θὰ ἦτο λ. χ. ἡ ἐκ μέρους αὐτῆς ἀνάκρισις τῶν, κατ' αὐτήν, πηγῶν τῆς ἡμετέρας Θρησκείας, αἵτινες ὑπόκεινται βάσεις τῇ Δογματικῇ αὐτῆς, ὑπὸ θρησκευολογικὸν προῖσμα. Ἐν μὲν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ ἔχομεν, σαφεστάτην εἰκόνα τῆς πάλης τῆς Θρησκείας τοῦ Ἰσραὴλ πρὸς ξένας Θρησκείας, (ἀρχαίαν Σημιτικὴν, Χαναανικὴν, Φοινικικὴν, Συριακὴν—Αἰγυπτιακὴν, Ἀσσυροβαβυλωνιακὴν—Ζωροαστρικὴν κ. ἄ), ἄνευ τῆς γνώσεως τῶν ὁποίων ἡ πολύμορφος καὶ πολυσύνθετος Ἱστορία τοῦ Ἰσραὴλ καὶ ἡ ὅλη αὐτοῦ πνευματικὴ παραγωγή οὐδὲ ἢ ἀνεπαρκῶς δύναται νὰ γνωσθῇ. Ἀλλὰ καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης ἡ κατανόησις προϋποτίθησιν ἐμπεριστατωμένην γνῶσιν τοῦ ἐξωχριστιανικοῦ περιβάλλοντος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, οὗ ἡ ποικιλωτάτη ὄψις προβάλλει σαφεστέρα ἐν τῷ μικρὸν πρὸ Χριστοῦ καὶ ἰδίως κατὰ τοὺς πρώτους μ. Χ. αἰῶνας θρησκευτικῶ συγκρητισμῷ τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας. Αὕτη ἰδίᾳ ἡ σελὶς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας εἶναι ἀκατανόητος ἄνευ ἐντελοῦς γνώσεως τοῦ σχετικοῦ θρησκευολογικοῦ ὕλικου ἐξ αὐτῶν τῶν Πηγῶν του. Καὶ ἡ ἔξω τῆς Παλαιστίνης διάδοσις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ τοῦ εἰς τὰ πέρατα τοῦ κόσμου σκορπισμοῦ τῶν κατὰ τὴν Πεντηκοστὴν βαπτισθέντων καὶ ἀπὸ τῆς πρώτης ἐκείνης ἐν Ἀντιοχείᾳ κινήσεως μέχρι τοῦ εἰς τὴν σήμερον ἐξικνουμένου καὶ ἀδιαλείπτως συνεχιζομένου ἐκχριστιανισμοῦ τῶν Λαῶν διὰ τῶν Ἱεραποστόλων τῶν μεγάλων, ἰδίᾳ, Χριστιανικῶν Κρατῶν δὲν ὀφείλεται μόνον εἰς τὴν ἀπόλυτον ὑπεροχὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἣν δὲν εἶναι εἰς θέσιν νάντιληφθῶσιν οὐδ' ἔχουσι τὴν ὑπομονὴν ἐν τινι μέτρῳ νὰ διδαχθῶσιν οἱ λαοὶ οὗτοι, ὡς ἐδιδάσκοντο ἄλλοτε αὐτὴν ἐν γενικαῖς γραμμαῖς οἱ Κατηγούμενοι, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν θρησκευολογικὴν μόρφωσιν τῶν Ἱεραποστόλων τοῦ Χριστιανισμοῦ, γνωρίζοντων ποῖα εἶναι παρ' ἐκάστη Θρησκείᾳ τὰ σημεῖα ἐκεῖνα, ἅτινα, μαρτυροῦντα ἀνωτέραν τινὰ ἀντίληψιν περὶ τοῦ Ὑπερτάτου ὄντος καὶ ἀνωτέραν τινὰ θρησκευτικότητα, μονονουχὶ ἐφάπτονται τῶν διδασκαλιῶν τῆς Χριστιανικῆς Θρησκείας. Καὶ τοιαῦτα σημεῖα ἐπα-

φῆς ὑπάρχουσι κοινὰ ἐν πάσαις ταῖς Θρησκείαις, ὡς ὑπάρχουσι καὶ παρὰ Λαοὺς πρωτογόνου πολιτισμοῦ προδιαθέσεις, πρὸς ἃς δύναται νὰ προσ-
 αρμοσθῇ ἡ ἱεραποστολή, ἵνα δώσῃ εἰς αὐτὰς κατευθύνσιν ἐξελίξεως
 τῶν εἰς Χριστιανικὰ ἰδεώδη. Δι' ὃ καὶ πρῶτιστον ἔργον τοῦ διαδίδον-
 τος τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ, ἂν οὗτος ποθῇ νὰ ἴδῃ τὸ ἔργον
 αὐτοῦ εὐδοούμενον καὶ προκόπτον, εἶναι νὰ σπουδάσῃ τὴν θρησκείαν
 τοῦ λαοῦ, παρ' ᾧ θὰ ἐργασθῇ καὶ ὃν πρόκειται νὰ ἐλκύσῃ εἰς Χριστόν.
 Ἡ ρήτρα τοῦ Ἰουστίνου¹ «ὅσα (οὖν) παρὰ πᾶσιν καλῶς εἴρηται
 ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν ἔστιν» ἔχει πρὸ παντὸς σπουδαιοτάτην θρη-
 σκειολογικὴν σημασίαν. Ἡ μελέτη αὕτη τῆς Θρησκείας ἐνὸς λαοῦ ἐξ
 αὐτοψίας ἀπαιτεῖ πολλὰ ἔτη, ἂν ὁ Ἱεραπόστολος στερηθῇ θρησκευο-
 λογικῆς μορφώσεως· δι' ὃ καὶ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Ἱεραποστολῆς ἔχομεν
 παραδείγματα ἱκανὰ ἐργατῶν τοῦ Εὐαγγελίου, οἵτινες, μὴ εὐμοιροῦν-
 τες τοιαύτης μορφώσεως, ἐπανῆλθον μετὰ δέκα, εἴκοσιν ἢ καὶ πλείονα
 ἔτη, ἵνα πληροφορήσωσι τὴν Χριστιανικὴν Εὐρώπην, ὅτι ὁ Α ἢ ὁ Β
 λαὸς στερεῖται παντελῶς Θρησκείας, ὡς συνέβη λ. χ. διὰ τοὺς Veddas
 τῆς Κεϋλάνης καὶ αὐστραλιακὰς καὶ πολυνησιακὰς τινὰς Φυλάς. Τὰ
 περὶ ὧν πρόσθεν ἡμῖν εἴρηται σημεῖα ἐπαφῆς χρησιμεύουσιν ὡς ἡ
 πρώτη πρόχειρος γέφυρα μεταβίβάσεως τῶν λαῶν τούτων ἀπὸ τοῦ
 ἔξωχριστιανικοῦ εἰς χριστιανικὸν ἔδαφος καὶ ὡς αἱ πρῶται ἐγγυήσεις,
 αἱ παρεχόμεναι εἰς αὐτούς, ἵνα κερδηθῇ ἡ πρὸς τὸ νέον κήρυγμα ἐμπι-
 στοσύνη αὐτῶν. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, τονίσας τὴν ἐν ἔθνεσι, νόμον μὴ
 ἔχουσιν, ὑπαρξίν τοῦ γραπτοῦ νόμου τῆς συνειδήσεως (Ρωμ. 2, 14), τὴν
 αὐτὴν ἐφήρμοσε μέθοδον. Τὸ σεβασμα τοῦ «Ἄγνωστου Θεοῦ», προδι-
 δὸν τὸ ἀνικανοποίητον τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος τῶν Ἀθηναίων
 ἐκ τῆς πληθύος τῶν λοιπῶν σεβασμάτων, ἔλαβεν ὡς ἀφετηρίαν τοῦ κη-
 ρύγματος αὐτοῦ καὶ δι' αὐτοῦ ἦλθεν εἰς ἐπαφὴν ἡ Θρησκεία τοῦ Σταυ-
 ροῦ πρὸς τὴν θρησκείαν τῆς κλασσικῆς Ἀρχαιότητος ἐν τῷ μεγάλῳ
 αὐτῆς κέντρῳ. Τὸν «ἄγνωστον Θεόν» ὑποκατέστησεν ἡ ἔννοια τοῦ
 ἐνὸς καὶ μόνου ἀληθινοῦ Θεοῦ, τὸ δὲ σεβασμα αὐτοῦ μετὰ τῶν λοι-
 πῶν σεβασμάτων ἐκηρύσσοντο πλέον περιττά, τῆς ἐννοίας τοῦ ἀληθι-
 νοῦ Θεοῦ μὴ συμβιβαζομένης πρὸς λατρείαν αὐτοῦ ἐν εἰδώλοις ἢ ἐν τὸς
 χειροποιήτων ναῶν μόνον. «Ζητεῖν τὸν Κύριον εἰ ἀρὰ γε ψηλαφήσειαν
 αὐτὸν καὶ εὔροιεν, καίτοι γε οὐ μακρὰν ἀπὸ ἐνὸς ἐκάστου ἡμῶν ὑπαρ-
 χοντα ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμὲν· ὡς καὶ τινες
 τῶν καθ' ἡμᾶς ποιητῶν εἰρήκασι, Τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμὲν» (Πράξ.

1. Ἀπολογ. II, 13, 4.

17,27—28). Διὰ τῶν λόγων τούτων ἐβεβαίωσεν ὁ Ἀπόστολος τὸ γεγονός τῆς ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἀποκαλύψεως εἰς τὰ ἔθνη τοῦ ὑπεράτατου ὄντος καὶ τῆς αἰδίου αὐτοῦ δυνάμεως καὶ θειότητος· τὰ γὰρ ἄόρατα αὐτοῦ ἀπὸ κτίσεως κόσμου τοῖς ποιήμασι νοούμενα καθορᾶται (Ρωμ. 1,19). «Πᾶσι γὰρ ἀπαξασπλῶς ἀνθρώποις, μάλιστα δὲ τοῖς περὶ λόγους διατρέβουσιν, ἐνστέτακται τις ἀπόρροια θεϊκῆ» ὁμολογεῖ ἡ ποράδοσις τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας διὰ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως¹, ἀναμνησκοντος ἡμᾶς τὴν ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁμόφωνον γνώμην τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων Φιλοσόφων ἀπὸ τοῦ Ἡρακλείτου μέχρι τῶν Νεοπλατωνικῶν, ἐξ ἧς προῆλθεν ἡ περὶ «σπερματικοῦ λόγου» θεωρία τῆς ἀρχαίας Χριστιανικῆς Ἀπολογίας (Ἰουστίνος). Εἰκότως δ' ἀπεφάνητο καὶ ὁ Τερτυλλιανός, ὅτι «anima naturaliter christiana»². Καὶ τὰ ἔθνη ἄρα ἐγνώσαν τὸν Θεόν, τὸ γνωστὸν τοῦ Θεοῦ φανερὸν ἐγένετο ἐν αὐτοῖς³· ὁ γὰρ Θεὸς «οὐκ ἁμάρτυρον ἑαυτὸν ἀφήκεν, ἀγαθοποιῶν, οὐρανόθεν ἡμῖν ὑετοὺς διδούς καὶ καιροὺς καρποφόρους, ἐμπιπλῶν τροφῆς καὶ εὐφροσύνης τὰς καρδίας ἡμῶν» (Πράξ. 14,17) ἔλεγεν ὁ Ἀπόστολος πρὸς τοὺς Λυκαονεῖς, ἐξαίρων, χάριν τῶν ἱεραποστολικῶν αὐτοῦ σκοπῶν, ἐκείνας τῶν ἰδιοτήτων τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ, αἵτινες ἀπεδίδοντο ὑπὸ τῶν Λυκαονέων εἰς τὸν ὑπ' αὐτῶν λατρευόμενον Θεὸν τῆς Γεωργίας, οὗ πελώριον ἀνάγλυφον ἐπὶ βράχου ἀνεκαλύφθη πρὸ δεκαετίας που ἐν Λυδία. Ἀποκάλυψις ἄρα εἶναι ἡ βᾶσις οὐ μόνον τῆς ὑπερφυσικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς, οὕτω καλουμένης, «φυσικῆς Θρησκείας», ἀποκάλυψις ὅμως κατὰ βαθμὸν ἀνάλογος πρὸς τὴν πνευματικὴν τοῦ ἐξωχριστιανικοῦ κόσμου κατάστασιν, ἐκπεσόντος καὶ ἀπὸ τοῦ σχετικοῦ τούτου ὕψους τῆς ἀποκαλύψεως ταύτης εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου κατακρινόμενας περὶ Θεοῦ καὶ τῶν ἰδιοτήτων αὐτοῦ ἦττονας τῆς ἐννοίας καὶ οὐσίας τοῦ Θεοῦ ἀντιλήψεις καὶ λατρευτικὰς συνθήκας. Καὶ ἡ Καθολικὴ Θεολογία τοῦ μεσαίωνος ἐγνωρίζε, διὰ τοῦτο, νὰ ποιῆται διάκρισις μεταξὺ φυσικῆς καὶ ἀποκεκαλυμμένης Θεολογίας καὶ νὰ ὑπάγῃ εἰς ἐκείνην μὲν πάσας τὰς θρησκευτικὰς ἐκδηλώσεις τοῦ

1. Πρωτοεπτ. 6,59.

2. Apologeticus XVII (= ML, Col. 376-77). Πρβλ. De testimonio animi, αὐτόθι 608 ἐξ.

3. Πρβλ. τὰς ἐργασίας τῶν E. Schaubach, Das Verhältnis der Moral des klassischen Altertums zur christlichen, beleuchtend durch vergleichende Erörterung der Lehre von der Feindesliebe (=«Theologische Studien und kritiken», Jahrg. 24, 1851, I)—R. Schneider, Christliche Klänge aus der griechischen und römischen Klassikern (Gotha 1865).

ἔξωχριστιανικοῦ κόσμου, ἃς ἐξετάζει σήμερον ἢ τὴν «Φυσικὴν Θεολογίαν» διαδεξαμένη Συγκριτικὴ Ἱστορία τῶν Θεοσκευμάτων, εἰς ταύτην δὲ τὰ ἐν ταῖς Πηγαῖς τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀποτεθησανοισμένα προβλήματα: *Quotuplex est theologia viatorum? Theologia viatorum est duplex, naturalis et revelata. Illa est, qua Deus tum ex notitiis insitis, tum ex intuitu rerum creatarum innotescit. Haec est notitia de Deo et rebus divinis, quam Deus vel per immediatam revelationem, sive inspirationem; vel per revelationem mediatam, seu verbum divinum litteris consignatum hominibus viatoribus communicat*¹. Καὶ ἂν ἔστερούμεθα μαρτυριῶν περὶ τοῦ γεγονότος τῆς, οὕτω καλουμένης, «φυσικῆς Θρησκείας» ἢ «φυσικῆς ἀποκαλύψεως»², θὰ ἐπεβάλλετο ἡμῖν νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τοῦ γεγονότος τῆς ὑπερφυσικῆς Ἀποκαλύψεως τὴν προϋπαρξίν τῆς φυσικῆς Θεογνωσίας³. Ἐκ τούτων συνάγεται ἡ μεταξὺ ὑπερφυσικῆς Ἀποκαλύψεως ἀπ' ἐνός καὶ τῶν ἐκ τῆς ἐθνογραφίας, ἀρχαιολογίας καὶ Γενικῆς Θρησκευολογίας ἐγνωσμένων ἡμῖν σήμερον ἔξωχριστιανικῶν θεοσκευμάτων ἀπ' ἑτέρου δυνατότης ἐπαφῆς τινος εἰς σημεῖα, ἅτινα, καίπερ τελειωθέντα ἐν τῷ Χριστιανισμῷ, δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς, εἰ καὶ οὐχὶ κατὰ βαθμὸν, κοινά, ὡς σημεῖα ἐπαφῆς τοῦ Χριστιανικοῦ πρὸς τὸν ἔξωχριστιανικὸν κόσμον, εὐνοοῦντα τὸν ἐκχριστιανισμὸν αὐτοῦ ἀβιάστως. Δέκα τρία λ. χ. τοιαῦτα κοινὰ σημεῖα μεταξὺ Χριστιανικῆς καὶ Κομφουκιανικῆς Ἠθικῆς διεπίστωσεν ὁ Ernst Faber, εἰς ἐκ τῶν διαπρεπεστέρων ἐν Κίνα Ἱεραποστόλων, πρὸ τοῦ Παγκοσμίου Συνεδρίου τῶν Ἱεραποστόλων τοῦ 1910 ἐν Ἐδιμβούργῳ⁴ τὰ δὲ πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου ἐκείνου, δημοσιευθέντα εἰς

1. Hollazii, Examen theologicum, Prol. I, Quaest. 11. Περὶ Quaest. 5, articulum de Deo.

2. «Ἡ φυσικὴ θρησκεία, ἔγραψεν ὁ John Henry Newman, A Grammar of Assent, new impression 1906, σελ. 391 ἔξ. κατὰ πάσης ὀρθολογιστικῆς παρερμηνείας τῆς ἐννοίας ταύτης—δὲν ἦτο ἀπόρροια τοῦ λόγου οὔτε κοινὴ ἀπόφασις πλήθους ἀνθρώπων, συνελθόντων ἑκουσίως ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ συνδεθέντων πρὸς ἀλλήλους, καθ' ὃν τρόπον λαμβάνονται σήμερον ἀποφάσεις διὰ πολιτικούς ἢ κοινωνικούς σκοπούς, ἀλλ' ἦτο μία Παράδοσις ἢ μεσολάβησις μεταξὺ τῶν λαῶν καὶ ἀνωτέρας τινὸς δυνάμεως... Τοῦτο ἀποδεικνύει πόσον συγγενῆς τῷ ἀνθρωπίνῳ πνεύματι εἶναι ἢ περὶ (ὑπερφυσικῆς) ἀποκαλύψεως ἰδέα, ὥστε ἡ ἀποκαρδοκία αὐτῆς νὰ δύναται ἐσορῆθῆ ὡς συμπληρωματικὸν μέρος τῆς φυσικῆς θρησκείας».

3. C. P esch, Gott und Götter (Freiburg 1896), σελ. 78.

4. World Missionary Conference 1910 to consider missionary problems

δέκα τόμους καὶ περιλαμβάνοντα καὶ πάσας τὰς γραπτὰς καὶ προφορικὰς τῶν ἐν τῷ ἕξωχριστιανικῷ κόσμῳ τεταγμένων ἐργατῶν τούτων τοῦ Εὐαγγελίου ἀνακοινώσεις πρὸς τὸ Συνέδριον, παρέχουσι σαφεστάτην εἰκόνα τῶν εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ ἔργου τοῦ Εὐαγγελίου ὑπηρεσιῶν τῆς Συγκριτικῆς Θρησκευολογίας, ἣς ἄνευ ἢ Ἰεραποστολῆ θὰ ἔσπερειτο τῶν κυριωτάτων αὐτῆς μέσων. Καὶ ἴν' ἀρκεσθῶ εἰς ἓν μόνον παράδειγμα: ἔν τῶν κοινῶν τούτων σημείων ἐπαφῆς εἶναι λ. χ. ὁ, οὕτω λεγόμενος, «Χρυσοῦς Κανὼν», ὁ ἐν τῇ Κ. Δ. (Ματθ. 7, 12. Λουκ. 6, 31) θετικῶς ἐκπεφρασμένος¹ καὶ ἐν τῇ Χριστιανικῇ Παραδόσει μεμαρτυρημένος², περὶ οὗ ἡ Θρησκευολογία εἶναι ἡ ὑποδεικνύσα, ὅτι, σὺν ἄλλοις, δύναται καὶ οὗτος νὰ χρησιμεύσῃ, ὅπως κερδηθῇ ἀβιάστως ἡ ἐμπιστοσύνη τῶν μὴ Χριστιανικῶν Λαῶν πρὸς τὴν ἠθικὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Διότι ἡ Θρησκευολογικὴ ἔρευνα ἀπέδειξεν³, ὅτι ὁ κανὼν οὗτος, ὅστις, ἐξεταζόμενος ἀσχέτως πρὸς τὰ ἐν τῇ Κ. Δ. συμφραζόμενα, δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸ ἰδεῶδες τῆς Χριστιανικῆς ἀγάπης, ἅτε ἔν τε τῇ θετικῇ καὶ τῇ ἀρνητικῇ διατυπώσει αὐτοῦ μὴ ἀποκλείων καὶ τὴν ἐκ προσωπικῶν ἐλατηρίων, ἰδιοτελείας κ.τ.τ. ἀγαθοεργίαν καὶ ὡς μέτρον τῆς πρὸς τὸν πλησίον συμπεριφορᾶς τὸ ἴδιον Ἐγὼ ἐκδε-

in relation to the non christian World, Vol. IV, p. 54-58.

1. Πρὸβλ. Καὶ Πράξ. 15, 29 κατὰ τὸν Κανταβρυγιανὸν Κώδικα Bezae, ἐκδοθέντα ὑπὸ τοῦ Fr. Scrivener, Bezae Codex Cantabrigiensis, (Cambridge 1864), σελ. 384 (Fol. 479 β). Πρὸβλ. καὶ τὴν εἰς στίχ. 20 προσθήκην (Αὐτόθι, σελ. 382α).

2, Διδαχὴ 1, 2. Ἀποστολ. Διαταγαὶ 5, 6. Διδασκαλία 1, 1. 3, 15. Θεόφιλος πρὸς Αὐτόλυκον 2, 34. Εἰρηναῖος, Κατὰ αἱρέσεων III, 12, 14. Cyprianus, Ad Quirin. III, 19. Martinus von Bracara, de correct. rustic., c. 13. Ἀρτιστείδης, Ἀπολογ. 15, 4-5. Laktantius, Divinae Institutiones VI, 23, Ἐπίτομη 59. Κλήμης Ἀλεξ., Παιδαγωγός II, 12, 88, 1. Tertullianus, Contra Marc. 4, 16. Bardesanes, Liber Legum Regionum 11β. Ἰουστίνος, Διάλογ. πρὸς Τρύφ. 93, 1-3. Κλήμ., Ὁμιλ. 11, 4. Ephraïm Syrus, Evangelii concordantiae expositio. cap. 6. (Δι' ἀποφυγὴν ἐπαναλήψεων καὶ φειδῶ χώρου δὲν ἀναγραφόμεν τὰς ἐκδόσεις, ἐξ ὧν ἠρώσθημεν τὸ ὕλικόν ἡμῶν τοῦτο, παραπέμποντες δι' αὐτὰς εἰς τὴν ἡμετέραν γερμανικὴν διατριβήν, ἴδ. ἐπομ. ὑποσημ.).

3. D. Leonidas J. Philippidis, Die «Goldene Regel» religionsgeschichtlich untersucht. (Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Hohen Philosophischen Fakultät der Universität Leipzig vorgelegt) Leipzig 1929. Πρὸβλ. τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, Religionsgeschichtliche Forschungsberichte über die «Goldene Regel» (Eine, der griechischen Akademie der Wissenschaften zu Athen vorgelegte Mitteilung). Ἀθήναι 1930.

χόμενος, ἢ θρησκευολογικῆ ἔρευνα εἶναι ἢ ἀποδείξασα, ὅτι ὁ Κανὼν οὗτος δὲν εἶναι, ὡς ἐνομίσθη, ἀποκλειστικῶς «*praecceptum christianum*»¹, «*ein eigentümlicher Vorzug der Lehre Jesu*»², eine «*christliche Maxime*»³, ἀλλ' ἀπαντᾷ μετὰ τινων παραλλαγῶν, πλειστάκις δὲ καί, καθάπερ ἐν τῇ Κ. Δ., ὡς συγκεφαλαίωσις τοῦ ὅλου Νόμου καὶ τῆς ὅλης Ἠθικῆς, ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ⁴, ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Βαβυλωνιακῇ Ἠθικῇ⁵, ἐν τῇ ἠθικῇ τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Ῥωμαϊκῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος⁶, ἐν τῷ μετακορανικῷ Ἰσλαμισμῷ⁷, ἐν τῷ Κομ-

1. L u d o v i c i P h i l i p p i H ü p e d e n, Commentatio nonnullis veteris Testamenti locis, tum in libris philosophorum graecorum et romanorum traditur (Göttingae 1817), σελ. 14.

2. A. T h o l u c k, Die Bergpredigt ausgelegt (Gotha 1856), σελ. 453.

3. H e i r n. A u g. W i l h. M e y e r, Kritisches-exegetisches Kommentar über das Neue Testament, I Abt., 1 Heft: Matthäus (Göttingen 1864), σελ. 202.

4. Τωβ. 4, 16. Ἐπιστολὴ Ἀρισταίου 267. Φίλων (παρ' Εὐσεβ., Εὐαγγελ. Προπαρασκ. 8, 7, 6. Ρ α β. Χ ι λ λ ἔ λ, ἐν: Βαβυλ. Σαββάθ 31α, οὗ χωρίου τὴν γνησιότητα ἠμφισβητήσαμεν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐνασίμῳ φιλοσ. Διατριβῇ σελ. 37, ὑποσημ. 1) διὰ λόγους, ἐκτεθέντας ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἀνακρινώσει εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν (1930)—Ἰεροσολ. Ταρχοῦμ (ἔκδ. Wien 1859), III, σελ. 59β καὶ 62α—Ρ α β. Ἀ κ ῖ β α, ἐν: Aboth de Rabbi Nathan (ed. Salomon Schechter σελ. 27α)—J Kethuboth, VII, 5, 31αβ, σιρά 70η ἐκ τῶν κ. (ἔκδοσ. 1866)—Tosefta Megilla, IV (III), 16, ἔκδ. Zuckermandel (Pasewalk 1881), σελ. 226.—Tosefta Kethuboth VII, 6 (αὐτόθι, σ. 269)—Midrasch, Qoheleth Rabba, 7, 2 (ἔκδ. Warschau 1867, τόμ. II, σ. 17α)—B Kethuboth 72α (ἔκδ. Wilna, VIII, 1909, σιρά 8η ἐκ τῶν α)—Ρ α β. Ἐ λ ἰ ἔ ζ ε ρ, ἐν Schechter ἐνθ' ἀν., σελ. 30α. Πρβλ. Kiduschin Ia. BMezia 46α. Ρ α β. J o s e, ἐν: Pirke Aboth 2, 12. Πρβλ. Schechter, ἐνθ' ἀν., σελ. 38α. Ρ α β. J o s u a, ἐν: Schechter, σελ. 62α. Ρ α β. N e h u n j a b e n H a k k a n a, ἐν: J Berachoth 7d περὶ τὸ μέσον. Πρβλ. B Berachoth 28β.—Πρὸς τοῦτους πρβλ. Ἐξόδ. 23,9. Σ. Σιράχ 7,1. 8,6. 34,25.

5. H u g o G r e s s m a n n, Altorientalische Texte und Bilder zum Alten Testament² (Berlin 1926-27), I, σελ. 27, στίχ. 116.—Σελ. 38, στίχ. 16,4α. 17-18. 19.

6. Ὀμήρου, Ὀδύσ. Ε, 188-189. Διογ. Λαέρτ. 1.36. Ἡρόδ. III, 142. Λυσίας, Δήμου καταλύσεως Ἀπολογία 20. Ψ Δημοσθένους, Προσίμα δημογορικὰ 22,3. Ἰσοκρ., Νικοκλ. κεφάλαια 49, 61, 62.—Πρὸς Δημόνιον παροίγιμα 14.—Πρὸς Νικοκλέα 24. Ἀριστοτέλ., παρὰ Διογ. Λαέρτ. 5, 21. Ξενοφ. Κύρου Παιδ. 6, 1, 47. Πήσεις Σεξτίου (ἐν: E d g a r H e n r e c k e, Neutestamentliche Apokryphen, Tübingen 1924, σελ. 267, 632β, 636α) 89, 90, 636α—Senecas, de benef. 2, 1, 1. Ep. 47,11. 94,43—Στωβαίος (Florilegium, ed. Aug. Heinicke) III (Lipsiae 1861), σελ. 126.—Ἐπικλήτου, Ἀπόστ. 42.—Μαικήνας, παρὰ Δίωνι Κασσίω 52, 34, 39—Ovidius, Epist. ex Ponto III, 1,71-72—Plinius junior, Ep. VIII, 22,2—Aelius Lampridius, Vita Alexandri Severi 51.

7. Πρβλ. H. H a a s, Idee und Ideal der Feindeliebe....., σελ. 13. L. P h i l i p p i d i s, Die «Goldene Regel»..., σελ. 55 ἔξ.

φουκיאρισμῷ¹, ἐν τῷ Βραχμανισμῷ καὶ Βουδδισμῷ τῶν Ἰνδιῶν², κ. ἄ. Τὸ γεγονός τοῦτο δὲν σημαίνει ἐξάφνησιν τοῦ ἐν τῇ Κ. Δ. Χρυσοῦ Κανόντος ἐκ τῶν ἐν ταῖς ἠθικαῖς τοῦ ἐξωχριστιανικοῦ Κόσμου ρητρῶν οὐδὲ μειοῖ τὴν ἰδιάζουσαν σημασίαν, ἣν ἔχει ὁ κανὼν οὗτος ἐν τῷ Χριστιανισμῷ, διὰ τὸ συμφραζόμενα αὐτῷ καὶ διὰ τὴν Προσωπικότητα, εἰς ἣν ἀποδίδεται.

Τὸ παράδειγμα τοῦτο ἀρκεῖται ἐπὶ τοῦ παρόντος εἰς πίστωσιν τοῦ γεγονότος, ὅτι καὶ τῆς Θρησκείας ἡμῶν αἱ Πηγαί, ἧ τε Ἁγία Γραφή καὶ ἡ Ἱερὰ Παράδοσις χρήζουσι καὶ ἐπιδεικτικαί εἶναι θρησκευολογικῆς ἀνακρίσεως ἐπὶ συμπληρώσει τῆς Θεολογικῆς αὐτῶν ἐπεξεργασίας. Καὶ ἦτο φυσικὸν νὰ ὑπάρχη παρὰ τοῖς Πατέρισι τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐν ταῖς ἀποφάσεσι τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων τοιοῦτο θρησκευολογικὸν ὑλικόν, ἐφ' ὅσον οἱ χρόνοι, καθ' οὓς ἤρξατο ἀποκρυσταλλομένη ἡ Ἱερὰ Παράδοσις, εἶναι ἐγγύτεροι τῶν σημερινῶν πρὸς τὰ θεύματα τῶν ξένων ἐπιδράσεων, αἵτινες προὐκάλεσαν καὶ τὴν πάλιν τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τὰς ποικιλωνύμους αἰρέσεις, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰς δεισιδαιμονίας καὶ πλάνας, τὰς τελοῦσας κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον εἰς ἐπαφήν πρὸς ἐξωχριστιανικὰς ἀντιλήψεις καὶ δοξασίας Ὅθεν τὰ ἐκ τῆς θρησκευολογικῆς ἐπεξεργασίας τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως, καὶ ἰδίᾳ τῆς Πατερικῆς, ὄφελή διὰ τὴν Ὁρθόδοξον Θεολογίαν εἶναι προφανῆ. Ὅτι ἡ Ἱερὰ Παράδοσις ἐκκληροδότησε καὶ εἰς τὴν Λειτουργικὴν τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας οὐκ εὐάριθμα ἐξωχριστιανικὰ σύμβολα, εἰς ἃ ὅμως προσῆψε νέαν σημασίαν, ἀνταποκρινομένην εἰς τὰς νέας ἀνάγκας τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰς τὸν καθαγιαστικὸν σκοπὸν τοῦ θεοδημίτου τούτου Ἰδρύματος, εἶναι ἤδη ἐξηκριβωμένον. Ἀκριβῶς δ' ἡ Συγκριτικὴ Θρησκευολογία εἶναι ἐκείνη, ἧτις ἔργον ἔχει νάνιχνεύσει τὴν ἐξωχριστιανικὴν προέλευσιν πασῶν τῶν τελετουργικῶν λεπτομερειῶν τῆς Χριστιανικῆς Θρησκείας καὶ ν' ἀποσαφηνίσῃ τὴν ἐν τῇ διαφορῷ ἐρμηνείᾳ αὐτῶν ἐκδηλουμένην ὑπεροχὴν τῆς ἐννοίας τῶν λεπτομερειῶν τούτων ἐν τῷ Χριστιανισμῷ ἀπὸ τῆς ἐννοίας, ἣν ἔχουσιν αὐταὶ ἔξω αὐτοῦ.

Καί, ἵνα ἀνεκεφαλαιώσωμεν τὰ εἰρημένα: ἡ Θρησκευολογικὴ Ἐπι-

1. Lun-yü XV, 23, v, 11. XII, 2. Chung-yung XIII, 3-4. Ta-hio X, 2(=Liki XXXIX). IX, 4. Yen-Ying, Yen-tse tsh'un tch'iu, I 20.

2 Mahābhārata V 1517^b-1518^a XII, 9248-49, 9250-51, 9923. XIII, 5571 ἔξ. Yājñavalkya III, 65. Samyuttanikāya I, 1,75 III, 65. Suttanipata III, 2,27 (705). Dhammapadam 129-130. Siddhānta I, 1,7. I,3,3. I,5,5¹, κ ἄ.

στήμη δὲν εἶναι πολεμία τῆς Χριστιανικῆς Θεολογίας, ἥκιστα δὲ τῆς Ὀρθοδόξου, ἀλλὰ, καὶ ὅταν ἀκόμη τὰ ἐργαστήρια αὐτῆς δὲν φιλοξε-
νῶνται εἰς τοὺς κόλπους τῶν Θεολογικῶν Σχολῶν, πολὺτιμος τῆς Θεολογίας Συμφορὰτις. Δὲν αἰσεί ἡ Συμφωτική Θρησκευολογία τὸ ἔργον τῆς Θεολογίας, ἀλλὰ συμπληροῖ αὐτό, παρέχουσα τῇ Θεολογικῇ ἐπιστήμῃ νέα κριτήρια ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης. Παρὰ τὰς ἀπ' ἀλλήλων διαφορὰς τῶν Θρησκευμάτων, ἀνήκουσι ταῦτα εἰς τὴν αὐτὴν σφαιρὰν, εἰς ἣν ἀνήκει καὶ ὁ Χριστιανισμὸς, εἰς τὴν σφαιρὰν τῆς Θρησκείας. Ἀνήκει δὲ καὶ οὗτος εἰς τὴν σφαιρὰν ταύτην καὶ διότι εἶναι ἓν ἐκ τῶν Θρησκευμάτων καὶ διότι προώρισται διὰ τὴν τελειότητα αὐτοῦ νὰ κρατήσῃ ἀβιάστως τῶν λοιπῶν. Ἀνήκει καὶ ὁ Χριστιανισμὸς εἰς τὴν σφαιρὰν ταύτην οὐχὶ ἀφ' οὗ ἀπογυμνωθῆ τοῦ ἰδιάζοντος αὐτῷ χαρακτῆρος ὡς θρησκείας ἐξ ὑπερφυσικῆς Ἀποκαλύψεως, ἵνα οὕτω, ἀπογεγυμνωμένος στοιχείων, ὧν στεροῦνται ἢ ὧν ἓν τινι μόνον βαθμῶ καὶ μέτρῳ μετέχουσιν αἱ λοιπαὶ θρησκείαι, συγκρίνηται πρὸς αὐτάς, ἀλλ' ἀνήκει εἰς τὴν αὐτήν, εἰς ἣν καὶ αἱ Θρησκείαι αὐταὶ ἀνήκουσι σφαιρὰν ἐρεῦνης ἀκριβῶς διότι φέρει ἓν βαθμῶ ἀπολύτῳ τὸν ἰδιάζοντα τοῦτον χαρακτῆρα καὶ ἀποτελεῖ τὸ ἰδεῶδες τέρμα τῆς ἐξελέξεως πάσης κατωτέρας θρησκευτικότητος. Ἐὰν δ' ἐν ὀνόματι τῆς Θρησκευολογικῆς Ἐπιστήμης διαπραττῶνται ὑπὸ τῶν προχείρων Θρησκευολογούντων ἀδικήματα κατὰ τῆς Χριστιανικῆς συνειδήσεως, τῆς τε ἄλλης καὶ τῆς ὀρθοδόξου, δὲν πταίει διὰ τοῦτο ἡ Θρησκευολογία ὡς Ἐπιστήμη, ἀλλ' ἡ ἐκμετάλλευσις τοῦ κύρους αὐτῆς ὑπ' ἐκείνων, οἵτινες, ἄνευ μελέτης τῶν Πηγῶν καὶ ἄνευ ἐπαρκοῦς θρησκευολογικοῦ καταρτισμοῦ, εἶνε ἔτοιμοι νὰ ἐμφανίσωσι, μετὰ τῆς εἰς πᾶσαν προχειρολογίαν οἰκειίας εὐκολίας, τὰς μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ ἐξωχριστιανικῶν Θρησκευτῶν ὑφισταμένας ὁμοιότητας καὶ ἀναλογίας ὡς σχέσεις ἐξαρτήσεως ἐκείνου ἀπὸ τούτων καὶ νὰ πλανήσωσιν οὕτω θερμοαίμους διανοίας, μὴ κατατριβείσας εἰς ἐπίπονον καὶ ἐπιμελῆ βάσανον τῶν πραγματικῶν περιστατικῶν.

Αὐτὴ ἡ πεποίθησις τοῦ Χριστιανοῦ, ὅτι ἡ θρησκεία αὐτοῦ εἶναι ἡ τελειοτάτη πασῶν, συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἀνάγκης, ὅπως, πρὸς ἀπόδειξιν τούτου, συγκρίνηται αὕτη πρὸς τὰς λοιπὰς θρησκείας, ἐκ τῆς συγκρίσεως δὲ ταύτης οὐδὲν ἔχει νὰ φοβῆται Θρησκεία, ἀνάγουσα τὴν ἀρχὴν αὐτῆς εἰς ὑπερφυσικὴν Ἀποκάλυψιν. «Πῶς δύναμαι—ἐρωτᾷ ὁ τῆς θρησκευολογικῆς ἐν Ὀλλανδίᾳ κινήσεως ἡγήσαμενος Tiele¹—νὰ γνωρίζω,

1. C. P. Tiele, Einleitung in die Religionswissenschaft. Gifford-Vor

ὅτι μία θρησκεία εἶναι ἡ ὑψίστη, χωρὶς νὰ συγκρίνω αὐτήν;». Ἡ ἀνάγκη δ' αὕτη δὲν ὑφίσταται μόνον διὰ λαϊκοὺς περιορισμένους ἐπιστημονικοὺς κύκλους. Καὶ ὁ Κληρικὸς καθόλου τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας δὲν ἀναστρέφεται πάντοτε μετ' ἀνθρώπων ἀδιαφόρων διὰ προβλήματα θρησκευολογικῆς φύσεως, τῶν προβλημάτων δὲ τούτων ἡ ἀγνοία ἀφήνει αὐτὸν ἀναυδὸν εἰς τὰ ἐρωτήματα τοῦ περιέργου ποιμνίου, τοῦ τε ἀθεολογήτως λογίου καὶ τοῦ ἀμαθοῦς μὲν, ἀλλ' εὐφυοῦς, καὶ ἀνίσχυρον νάποδεῖξῃ ὅτι ἡ Θρησκεία, ἣς εἶναι λειτουργός, εἶναι ὄντως τελειοτάτη πασῶν, ὡς οὗτος κηρύσσει καὶ ἰσχυρίζεται καθ' ἡμέραν. Ὁ Ὁρθολογισμὸς, ἡ Θεοσοφία, ὁ Ἀποκρυφισμὸς, αἱ παρὰ τῷ λαῷ ἐν ἤθεσι καὶ ἐθίμοις, ξένοις πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐκδηλούμεναι ἑισδαίμονιαι εἰδωλολατρικῆς προελεύσεως, μαγεία, μαντεῖαι καὶ ἄλλαι ἐκδηλώσεις ψευδοῦς καὶ κακῶς νοουμένης θρησκευτικότητος, αἱ προπαγάνδαι τῶν λοιπῶν Θρησκευμάτων, ὡς λ. χ. ἐν Εὐρώπῃ ἡ τοῦ Νεοβουδισμού, καὶ αἱ ἐξ αὐτῶν ἀπηχῆσεις, πάντα ταῦτα καὶ τὰ τούτοις ἀνάλογα γεγονότα τῆς πολυμόρφου καὶ ἀνησύχου ζωῆς τοῦ ἡμετέρου αἰῶνος, καθ' ὃν τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, ὑποτάσσον τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως καὶ ἀνατρέπον νόμους, τέως θεωρουμένους ὡς ἀδιασείστους, ἀπὸ ἄσβεστον κατατρέχεται δίψαν γνώσεως καὶ διαφώτισεως τοῦ προβλήματος τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀνθρωπίνης ὑποστάσεως, δίψαν προδιδοῦσαν ἔλλειψιν ἐσωτερικῆς ἱκανοποιήσεως, κόρον πρὸς τὰ τέως παραδεδομένα καὶ κλονισμὸν τῆς ἐμπιστοσύνης πρὸς τὰς ὑπὸ τοῦ παρελθόντος κεχαραγμένας μεθόδους ἐρεῦνης, πάντα ταῦτα τὰ γεγονότα, ὡς γεγονότα, δὲν ἀφήνουν ἀνεπηρεάστους τὰς συνειδήσεις καὶ τῶν εὐσεβεστέρων ὀπαδῶν τοῦ Ἐσταυρωμένου. Καὶ οὗτοι καθίστανται πλειστάκις εὐαλωτότατα θύματα πλάνης, ἐὰν εἰς τὰς ἀπορίας αὐτῶν σιγήσῃ ἐξ ἀγνοίας ὁ Ἐφημέριος ἢ Θεολόγος ἢ ἀπαντήσῃ δι' ἐπιχειρημάτων, ἀντλουμένων μόνον ἐκ τοῦ θεολογικοῦ αὐτοῦ καταρισμοῦ. Οἱ συζητηταὶ οὗτοι δὲν ἴστανται πλέον ἢ ἴστανται μόνον τύποις ἐπὶ Χριστιανικοῦ ἐδάφους. Τὸ μέτωπον τοῦτο, ὃ ἔχει νάντιμετωπίσῃ ὁ ἐφημέριος ἐν τῷ κύκλῳ τῶν ποιμαντικῶν αὐτοῦ καθηκόντων, προσβάλλει δι' ὄπλων, ἅτινα δέον νὰ ᾧσιν αὐτῷ γνωστά. Καὶ ναὶ μὲν ἀναγνωρίζουσιν ἢ τε Χριστιανικὴ πίστις καὶ ἡ θρησκευολογικὴ Ἐπιστήμη εἰς τὴν ἡμετέραν παράταξιν τὸ δικαίωμα νὰ θεωρῇ ἑαυτὴν ἀνωτέραν παντὸς ἐξω-χριστιανικοῦ συγκροτήματος, τοῦτο ὅμως δὲν ἀπαλλάσσει αὐτὴν οὔτε

τῆς δοκιμασίας νὰ βάλληται ὑπὸ πολεμίων οὔτε τοῦ ἱεροῦ καθήκοντος γαμύνηται ἢ ἐπιτίθηται πεφωτισμένως κατὰ τοιούτων προσβολῶν ~~Ὀλέγει Σαραϊναί, ὑπεροχώτεροι τῶν ἐχθρικών καὶ πρωτοπόροι εἰς ὑψηλὰ ἰδανικά, ἐξῆλθον ἡττημένοι τοῦ ἀγῶνος, μόνον καὶ μόνον διότι δὲν κατεῖχον τὰ μυστικά τοῦ ξένου ἐδάφους καὶ δὲν εἶχον φροντίσει νὰ μάθωσι τίνα τοῦ ἀλλοτριῶν τὰ ὄπλα καὶ αἱ μέθοδοι; Διπλοῦν εἶναι τὸ μέτωπον, καθ' οὗ ἀγωνίζεται ὁ Χριστιανισμὸς σήμερον ἔνθεν μὲν οὐπω Χριστιανικόν, ἐτέρωθεν δὲ οὐκέτι κατ' οὐσίαν, κατ' ὄνομα δὲ μόνον Χριστιανικόν. Εἰς τὸν κατὰ τοῦ δευτέρου τούτου ἀγῶνα δύναται πως καὶ οὐχὶ πάντοτε νὰ συμμετάσχη πρὸς τῆ Ἐρησκειολογίᾳ καὶ ἡ Θεολογία διὰ τῆς Ἀπολογητικῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐν τῷ κατὰ τοῦ πρώτου ὁμως, τοῦ ἐξωχριστιανικοῦ, τοῦλάχιστον μέχρι τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ αὐτοῦ, μόνῃ ἡ Ἐρησκειολογία πορεύει τὰ μέσα πεφωτισμένης ἱεραποστολικῆς δράσεως. Ἡ ἀποστολὴ αὕτη τῆς Ἐρησκειολογίας προκύπτει ἐκ τοῦ ὅτι ἀμφότερα τὰ μέτωπα ταῦτα παρουσιάζουσι χαρακτηριστὰς ἀλλοτριῶν τῶν γνησίων Χριστιανικῶν, πλείονας ἐκεῖνο, ἡττονας τούτο. Τὴν ἀνήσυχον τοῦ περιβάλλοντος ἡμῶν διάνοιαν δὲν δύναται νὰ καθησυχάσωσιν αἱ ἐκ τῶν Πηγῶν τῆς Ἐρησκειᾶς ἡμῶν μόνον ἠντλημένα διαβεβαιώσεις περὶ τοῦ ὅτι αὕτη εἶναι ἡ τελειοτάτη πασῶν. Τὴν συνείδησιν τοῦ ἀνησύχου περιβάλλοντος ἡμῶν καθησυχάζει μᾶλλον σαφῆς ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα: κατὰ τί ἡ Ἐρησκειὰ ἡμῶν ὑπερέχει τῶν ἐξωχριστιανικῶν; Καὶ τὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα τούτο μόνῃ ἡ Ἐρησκειολογία εἶναι ἀρμοδία νὰ δόσῃ πρὸς συζητητάς, σαλευμένους ἐκ τοῦ νεωτερίζοντος πνεύματος τῆς ἀμφιβολίας—εἰς ἔτι τῶν λόγων, δι' οὓς ἡ Ἐρησκειολογικὴ μόρφωσις εἶναι ἀπαραίτητον συμπλήρωμα τῆς Θεολογικῆς μορφώσεως, ὡς αὕτη ἔχει σήμερον παρ' ἡμῖν. Ἐπὶ τοῦ ἐρωτήματος: εἰς τὰς Θεολογικὰς ἢ εἰς τὰς Φιλοσοφικὰς τῶν Πανεπιστημίων Σχολὰς δεόν νὰ ὑπάγῃται ἡ Ἐρησκειολογικὴ Ἐπιστήμη; θάσχοληθῶμεν ἄλλοτε ἐν τῷ παρόντι μελετήματι εὐρίσκει τις μόνον νύξεις τοῦ προβλήματος τούτου, ὑψηγοίμενας πως καὶ τὴν φυσικὴν λύσιν αὐτοῦ.~~

* *

Εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν σκέψεων ἡμῶν τούτων ἀφορμὴν ἔδωσαν τὰ ἐπὶ μνεῖα εἰς τί τῶν ἐπισήμων περιοδικῶν τῆς ἡμετέρας Πατρίδος σταλέντα ἡμῖν τρία πρῶτα τεύχη τοῦ περιοδικοῦ «Antike und Christentum», τὸ ὁποῖον οὐ μόνον ἐκδίδεται ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Dölger, ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ μόνου ἐπιστημονικὰς πραγματείας περιέχει, ἀποκλεί-

οντος διὰ δηλώσεως πρωτοτύπου, μάλιστα διὰ περιοδικὰ τσαύτης ὕλης, πᾶσαν ξένην συνεργασίαν. Ἐκ τὸς δηλώσεως ταύτης δύναται τις νὰ μαντεύσῃ ἡλικίον θρησκευολογικὸν ὑλικὸν καὶ ἀφ' ὁποῦσου χρόνου ἔχει ἦδει ἐπεξεργασθεῖς ὁ ἐν λόγῳ Καθηγητής, ὥστε νὰ ἐγκαινίξῃ δι' αὐτὸ καὶ δι' ἑαυτὸν καὶ μόνον ἴδιον ἐπιστημονικὸν περιοδικόν. Τὸ ἀνάστημα τοῦ Dölger δὲν εἶναι ἄγνωστον εἰς τὴν Ἐπιστήμην τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων. Ὅφειλε αὕτη εἰς τὴν βαθυστόχαστον καὶ ἀκάματον αὐτοῦ ἔρευναν τὸ μόλις πρὸς ἑξαμήνου ἐκδοθὲν τετράτομον ἔργον τοῦ «ΙΧΘΥΣ», ὅπερ, διακριβοῦν τὴν ἐν πάσαις ταῖς θρησκείαις καὶ τοῖς πολιτισμοῖς πᾶσι, καὶ αὐτοῖς τοῖς παναρχαιοτάτοις, σημασίαν τῆς συμβολικῆς παραστάσεως τοῦ ἰχθύος καὶ τὰς μετ' αὐτῆς συνυφασμένας παραδόσεις τῶν διαφόρων λαῶν, ἀποτελεῖ σήμερον ἀντικείμενον θαυμασμοῦ καὶ λαμπρῶν κριτικῶν ἐν Εὐρώπῃ καὶ Ἀμερικῇ. Αἱ σκέψεις, αἱ δοῦσαι τὴν κατεύθυνσιν εἰς τὴν ὄλην ταύτην ἐργασίαν τοῦ Dölger, τὴν ἐν τῷ μνημονευθέντι περιοδικῷ ἀποτεθησαυρισμένην, συνοψίζονται ἐν τοῖς ἑξῆς: Ἀφ' ἧς ὁ Χριστιανισμός, ἐξελθὼν τῆς κοιτίδος του, εἰσέδυσεν εἰς τὰ ἐδάφη ἀρχαίου εἰδωλολατρικοῦ πολιτισμοῦ, εὐρέθη εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ καθορίσῃ τὴν στάσιν αὐτοῦ ἔναντι τῆς ἐν ταῖς χώραις ταύταις θρησκευτικῆς καὶ βεβήλου ζωῆς. Ἐπραξε δὲ τοῦτο, τὸ μὲν ἀποκρούων παντελῶς ὀρισμένας ἐκδηλώσεις αὐτῆς ἀσυμβιβάστους πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς νέας Θρησκείας, τὸ δὲ προσαρμόζων ἄλλας ἐκδηλώσεις, ἦθη καὶ ἔθιμα τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τοῦ περιβάλλοντος πρὸς τὰς ἰδίας αὐτοῦ ἀρχὰς καὶ περιβάλλον τὰς παλαιὰς ταύτας ἐκδηλώσεις, ἐφ' ὅσον δὲν ἀντίκειντο πρὸς τὰς θεμελιώδεις αὐτοῦ ἀρχὰς, μὲ νέαν αἴγλην καὶ νέαν σημασίαν, νέον διδοὺς αὐταῖς περιεχόμενον καὶ νέαν δύναμιν αὐταῖς ἐμφυσίσας. Ἡ Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία καὶ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, ἡ Πατρολογία καὶ ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων, ἡ Λειτουργικὴ τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ γλῶσσα ἔτι ἡ Χριστιανικὴ περιέχουσιν ἀφθονώτατον ὑλικόν, προδιδὸν τὴν ἐκ τῆς ἐπαφῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τὸν ἕξω-χριστιανικὸν κόσμον προκύνησαν προσαρμοστικὴν ἐκείνην ζύμωσιν. Εἰς τὴν μελέτην τοῦ ὑλικοῦ τούτου ἐγκύπτων, προσπαθεῖ ὁ Dölger νὰ νιχνεύσῃ ἐν τῇ ζωῇ καὶ τῇ παραδόσει τοῦ Χριστιανισμοῦ τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα τοῦ ἕξωχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ, ἅτινα, μὴ ἀντικείμενα κατ' ἀρχὴν εἰς τὰς θεμελιάδεις ἀρχὰς τῆς νέας θρησκείας, ἀφωμοίωσεν αὕτη πρὸς ἐκδηλώσεις τῆς ἰδίας ζωῆς τόσον ἄριστα, ὥστε προσημόθησαν πλέον ταῦτα ἀνασπάτως πρὸς τὴν ἰδίαν τοῦ Χριστιανι-

σμοῦ ζωὴν καὶ διδασκαλίαν, ξενωθέντα τοῦ χαρακτηῆρος, ὃν πρότερον εἶχον. Τὴν ἐν τῇ μεταξὺ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς εἰδωλολατρίας ~~πάλη ἐπιγράψαν~~ τοῦ πρώτου συμβολίζει καὶ τὸ ἐμβλημα, τὸ κοσμοῦν τὸ ἐξώφυλλον τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Dölger, μίμημα νομίσματος τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Ὑπερθεν τοῦ Λαβάρου, τὸ σύμπλεγμα ΧΡ, ὑπὸ τοῦτο αἰλέξεις spes publica καὶ κάτωθεν αὐτοῦ, εἰς τὴν βάσιν τοῦ κοντοῦ τοῦ Λαβάρου, ὁ Δράκων, ὑπ' αὐτὸν δὲ τὸ ὄνομα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, τοῦ τὸν Δράκοντα, ἦτοι τὸν Ἐθνισμόν, κατατροπώσαντος πρώτου Χριστιανοῦ Αὐτοκράτορος. Ἐκ τῶν ἐν τῷ περιοδικῷ ἀνακoinώσεων τοῦ Dölger μνημονούμεν τῶν κυριωτέρων :

Ἐκ τῆς διὰ σφραγίδος ἀποπετυλωμένης ἐπιγραφῆς ἐπὶ ἄρτου, περισωθέντος ἐν ἀπηνθρακωμένῃ καταστάσει ἐκ τῆς κατὰ τὸ 79 μ. Χ. καταστροφῆς τῶν περιχώρων τοῦ ἐκραγέντος τότε Βεζουβίου καὶ διατηρουμένου ἄχρι τοῦ νῦν ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μουσείῳ τῆς Νεαπόλεως, συναγεται, ὅτι κοινῆς χρήσεως ἄρτοι ἔφερον, κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, τοιαύτας σφραγίδας. Καὶ ἱερὰ ἔτι σημεῖα, ἐντυπούμενα διὰ σφραγίδος ἐπὶ τινος ἀντικειμένου, δὲν ἐθεωροῦντο πάντοτε καθαγιαζόντα καὶ χωρίζοντα αὐτὸ ἀπὸ τῆς βεβήλου χρήσεως· πολλάκις ἐγένετο τοῦτο, ἵνα προκληθῇ ἡ ἐμπιστοσύνη τῆς κοινῆς γνώμης ἐπὶ τὴν γνησιότητα ἢ τελειότητα ἀντικειμένου τινός, κυκλοφοροῦντος ἐν τῇ ἀγορᾷ. Ἡ ἐπὶ σκοπῷ καθαγιασμοῦ σφράγισις ἀντικειμένου τινός διὰ θρησκευτικῶν σημείων ὑπεδήλου ἢ τὴν εἰς τὸ σφραγιζόμενον ἀντικείμενον μεταβίβασιν τῆς ἐν τῷ θρησκευτικῷ σημείῳ ἢ τῇ ἱερᾷ σφραγίδι ἐνυπαρχούσης μυστηριώδους καὶ ἐξαιρέτου δυνάμεως· ἢ τὴν σύνδεσιν τοῦ ἐν λόγῳ ἀντικειμένου μετ' ἀνωτέρου ὑπερανθρώπου ὄντος, ἢ ἐσκοπεῖ τὸν χωρισμὸν τοῦ σφραγιζόμενου ἀντικειμένου ἀπὸ τῆς βεβήλου χρήσεως πρὸς χρῆσιν ἱερὰν, θυσίας κλπ. Τοιούτων ἱερῶν ἄρτων, φερόντων τὴν σφραγίδα «ὄνου δεδεμένου» ἢ «Ἰππου ποταμίου» συμβόλων ἐν Αἰγύπτῳ τοῦ κακοῦ δαίμονος Σήθ, τοῦ κατὰ τὸν μῦθον φονεύσαντος τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Ὅσιριν—μνημονεύει ὁ Πλούταρχος¹. Εἶχε δὲ ἡ δέσις σημασίαν συμβολικὴν, εἰκονίζουσα τὴν δέσιν τῆς κακῆς δυνάμεως, καθισταμένης οὕτως ἀδρανοῦς καὶ ἀνισχύρου. Εἰς τοὺς ἱεροὺς τούτους ἄρτους ἀνήκουσι καὶ οἱ φέροντες σφραγίδας Θεῶν ἢ, κατὰ τὴν ἀκμὴν τῆς Φαραωλατρίας ἐν Αἰγύπτῳ, θεωθέντων Φαραῶ, ὡς λ. χ. οἱ ἄρτοι τῆς θεωθείσης Βερενίκης, θυγατρὸς τοῦ Βασιλέως Πτολεμαίου τοῦ Γ'. τοῦ Εὐεργέτου, οἵτινες ἀναμνησκουσιν ἡμᾶς τοὺς ἐν Ἀλεξαν-

1. Περὶ Ἰσίδου καὶ Ὀσίριδος 30 καὶ 50 (ed. G. Parthey 5,51 καὶ 30).

δρ εἶς κατὰ τὴν ἐορτὴν τοῦ Ἀδώνιδος χρησιμοποιουμένους καὶ ὑπὸ τοῦ Θεοκρίτου, *Εἶδολ.* 15,115—18 μνημονευόμενους ἄρτους ἐφ' ὧν ἐσφραγίζοντο περὶ τὴν μορφήν τοῦ Ἀδώνιδος παντοῖα ἱερὰ πτηνὰ καὶ ζῶα. Τῶν θυσιαζομένων τούτων ἄρτων ἢ ὁμοίων φυραμάτων μέρος ἀπεδίδετο καθηγιασμένον τοῖς πιστοῖς, μετὰ τὴν θυσίαν ὡς εὐλογία πρὸς βρωσίν. Ἐκαλεῖτο δὲ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ὁ ἄρτος ἢ ἐν γένει τὸ φύραμα, τὸ εἰς θυσίαν προσφερόμενον, ἐξ οὗ καὶ ἡ εὐλογία εἶτα ἐλαμβάνετο, **ὕγιεια**, ἅτε πιστευομένου καὶ τότε, ὧν νῦν περὶ τοῦ «ἀντιδώρου» ἢ τῆς «εὐλογίας», ὅτι καὶ τοῦ ἱεροῦ χώρον μακρυνομένη αὕτη παρέχει καὶ εἰς τὸν καθημερινόν, τὸν βέβηλον βίον τοῖς μεταλαμβάνουσιν αὐτοῦ τὴν εὐλογίαν τοῦ Θεοῦ καί, ὡς πρῶτιστον αὐτῆς δώρημα, τὴν ὑγίειαν. Τούτων ἀναλογίον ἔχομεν ἐν τῷ Χριστιανικῷ μυστηρίῳ τῆς θείας Εὐχαριστίας, τῆς κατὰ περιστάσεις καὶ κατ' οἶκον διδομένης, συνυφασμένης δ' ἐν τῇ χριστιανικῇ συνειδήσει μετὰ τῆς πεποιθήσεως, ὅτι ἐπιδορᾷ ὑγιεινῶς ἐπὶ τοῦ ἀξίως αὐτῆς κοινωνοῦντος. Ὡς γνωστὸν ¹ δέ, οἱ «βεβαπτισμένοι», μόνον οὗτοι, οὐδεὶς τῶν «ἀμυήτων» μεταλαμβάνον καθ' ἑκάστην. Ἐὰν ὁ Ἀπόστολος Παῦλος (Κορινθ. 11,29 ἐξ.) λέγῃ, ὅτι «ὁ ἐσθίων καὶ πίνων ἀναξίως κρῖμα ἑαυτῷ ἐσθίει καὶ πίνει, μὴ διακρίνων τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Κυρίου. **Διὰ τοῦτο** ἐν ὑμῖν πολλοὶ ἀσθενεῖς καὶ ἄρρωστοι καὶ κοιμῶνται ἱκανοί» εἶναι προφανές, ὅτι ἡ κατ' ἀξίαν κοινωνία τῆς θείας Εὐχαριστίας ἐθεωρεῖτο ὡς ἐχέγγυον ὑγείας, δυνάμεως καὶ ζωῆς ². Εἰς ταύτην ἴσως τὴν πεποιθήσιν ἀναφέρεται καὶ ἡ παρὰ τὴν Τάνταν τῷ 1925 εὑρεθεῖσα ἐπιγραφὴ, ἀποκειμένη ἐν τῇ Μουσείῳ τοῦ Καΐρου «ΥΓΙΑΙΝΩΝ ΦΑΓΕ ΚΥΡΙΑΚΟΝ» (ΔΕΙΠΝΟΝ, ὡς, ἀπὸ τῆς ὁμοίας φράσεως τοῦ 32ου τῶν ἀραβιστῶν συντεταγμένων Κανόνων τοῦ Ἰππολύτου τεκμαιρόμενος, ἀναγινώσκει ὁ G. Lefebure ³. Τὴν καθ' ἑκάστην μετάληψιν τῆς θείας Εὐχαριστίας ἀντικατέστησε βραδύτερον ἢ ὡς «ἀντίδωρον» νεμομένη «εὐλογία», ἐφ' ἣν μετεβιβάσθη ἡ ἰδιότης φοροῦ τῆς ὑγείας, ἡ ἀπονεμομένη τῇ θείᾳ Εὐχαριστίᾳ, καθ' ὅσον ἡ «εὐλογία» αὕτη ἀπετέλει μέρος τοῦ ἐσφραγισμένου ἄρτου, τοῦ ἐν τῷ μυστηρίῳ τῆς θείας Εὐχαριστίας εἰς Σῶμα Χριστοῦ μετουσιουμένου. Ὁ Ἀδγουστίνος ⁴ ἀναφέρει διήγησιν Χριστιανοῦ τινος, Ἀχατίου τὸ ὄνομα, περὶ ἀποκαταστά-

1. Ἰουστίνου, Ἀπολογ. Α' κεφ. 65 καὶ 67.

2. Πρβλ. Ἰγνατίου, Ἐπιστ. πρὸς Ἐφεσίους κεφ. 20.

3. Annales du Service des Antiquités de l'Égypte, XXV, σελ. 160-162.

4. ML, 45,1315.

σεως τῆς λειτουργίας τῶν συμπεφυκότων βλεφάρων αὐτοῦ, παιδὸς ἔτι ὄντος, καὶ περὶ ἀνοίγματος τῶν ὀφθαλμῶν αὐτοῦ διὰ τῆς ὑπὸ τῆς εὐσεβείας μητρὸς τοῦ ἐπαθέσεως, χαλαράς, μίγματος, ἐξ ἄρτου τῆς θείας Εὐχαριστίας. Ἐκ παύρων τοῦ Γ' αἰῶνος μ.Χ. εἶναι γνωστόν, ὅτι «κολλύρια» ἢ «κολλούρια» ἐκαλοῦντο ἀλοιφαὶ διὰ τοὺς ὀφθαλμούς ¹, κυκλοφοροῦσαι εἰς τὸ ἐλεύθερον ἐμπόριον ἐν ἀπεξηραμένη καταστάσει καὶ ἐν σχήματι μικρῶν, συνήθως τετραγώνων, ἄρτιδιων ², διαλυομένων δι' ὕδατος μικρὸν πρὸ τῆς χρήσεως. Ἐπὶ τῶν ἄρτιδιῶν τούτων ἀπετύπων οἱ ὀφθαλμίατροι τὴν ἰδίαν αὐτῶν σφραγίδα, φέρουσαν τὸ ὄνομα τοῦ ἰατροῦ, ἐφευρέτου ἢ πωλητοῦ τοῦ κολλυρίου, τὸ ὄνομα τοῦ φαρμάκου καὶ τὸν τρόπον τῆς χρήσεως. Τοιαῦται σφραγίδες εὐρέθησαν ἐν Γαλλίᾳ, Γερμανίᾳ καὶ παρὰ τὸν Δούναβιν. Ἡ εὐσέβεια λοιπὸν τῆς χριστιανικῆς ἐκείνης ἀφρικανῆς μητρὸς ἐχρησιμοποίησεν ἀντὶ κολλυρίων τὸν ἄρτον τῆς θείας εὐχαριστίας μετὰ τῆς πεποιθήσεως, ὅτι ὄντως εἶχεν οὗτος τὴν αὐτὴν, ὡς ἐκεῖνα, θεραπευτικὴν διὰ τοὺς ὀφθαλμοὺς δύναμιν. Μικρότερα «κολλύρια κυάμοις ἴσα» καὶ οὐχὶ τετράγωνα ἦσαν τὰ ἐν τῷ «Μεγάλῳ Μαγικῷ Παύρῳ» τῶν Παρισίων μεμαρτυρημένα, ἅτινα, σφραγιζόμενα δακτυλίῳ «ὄλοσιδήρῳ, ὄλοστόμῳ, ἔχοντι Ἐκάτην καὶ κύκλῳ τὸ ὄνομα, Βάρζου φερβα», προσεφέροντο εἰς θυσίαν τῆς Θεᾶς Σελήνης καὶ Ἐκάτης, ὧν, διὰ τῆς σφραγίσεως καὶ διὰ τῶν κατ' αὐτὴν ἐκστομιζομένων μαγικῶν λέξεων, ἐξεβιάζετο ἡ δύναμις πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ καὶ πόθου, δι' ὃν ἐγένετο ἡ θυσία τῶν κολλυρίων τούτων εἰς τὰς εἰρημένας Θεᾶ. Ἐκ τῆς εἰς τὴν σφραγίδα τῶν κολλυρίων τούτων τῆς εἰδωλολατρικῆς θρησκείας ἀποδιδομένης ἰδιαζούσης σημασίας κατανοεῖται νῦν ἢ περὶ Ἰουλιανοῦ τοῦ παραβάτου πληροφορία, καθ' ἣν οὗτος, ῥίψας τοὺς Χριστιανούς εἰς τὰς φυλακὰς καὶ ἀφήσας αὐτοὺς νήσεις μέχρι πείνης, ἀπέστειλεν εἰς αὐτοὺς ἄρτον ἐσφραγισμένον ἴσως διὰ τοῦ ὁμοιώματός του ἢ διὰ τοῦ ὁμοιώματος ἄλλου τινὸς Θεοῦ τοῦ Ἐθνισμοῦ. Διὰ τῆς πράξεως ταύτης ἐπίστευεν Ἄυτοκράτωρ, ὅτι ἡ δύναμις τοῦ ὁμοιώματος μεταβιβαζομένη διὰ τῆς σφραγίδος εἰς τὸν ἄρτον, θὰ ἰσχύσῃ νὰ παρασύρη τοὺς ἐγκαθειρόμενους εἰς τὴν εἰδωλολατρείαν, οὗτοι δὲ πάλιν, μὴ φαγόντες αὐτὸν καὶ δηλώσαντες, ὅτι ὁ εἰς Ὀν πιστεύ-

1. Πρβλ. Ἀποκαλ. 3,18 «καὶ κολλύρια ἐγγρισον τοὺς ὀφθαλμούς σου, ἵνα βλέπῃς».

2. Πρβλ. Σουῖδα II, 393 «κολλούρια... τοῦτο δὲ καὶ ἐπὶ ἄρτων καὶ ἐπὶ ἰατρικῶν φαρμάκων λέγεται».

ουσι χορταίνει αὐτοῦ¹, ἐφρόνουν, ὅτι ὁ ἐν λόγῳ ἄρτος διὰ τῆς σφραγίσεως εἶχε προσλαβὼν χαρακτῆρα εἰδωλοθύτου, δι' οὗ δὲν ἔστεργον νὰ μολυνθῶσιν. Ὅμοιος ὁ ἐν τοῖς κανόσι τοῦ Ἰππολύτου ἀναφερόμενος ἄρτος, ὁ μετὰ καθαγιασμόν ὑπὸ τοῦ ἐπ' αὐτὸν προσευχομένου Ἐπισκόπου στελλόμενος τοῖς κατηχομένοις, ὅπως οὗτοι κοινωνῶσι τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἐνεῖχεν ἀπὸ τῆς σιγιμῆς τοῦ διὰ τῆς προσευχῆς καθαρμοῦ καὶ μετεβίβαζε τοῖς κατηχομένοις τὴν δύναμιν, νάποτάξωνται οὗτοι ὀριστικῶς τῷ διαβόλῳ καὶ νὰ συντάξωνται τῷ Χριστῷ.

Τὴν εἰς σφραγίδας, φερούσας θεῖον ὄνομα ἢ ἱεράς ρήτρας, ἀποδομένην ἐξορκιστικὴν ιδιότητα μαρτυροῦσι καὶ ἀμφορεῖς οἴνου, ἐφ' ὧν ἡ λέξις ΙΧΘΥΣ, προφυλάττουσα τὸν οἶνον ἀπὸ τῆς εἰς ὄξος μεταβολῆς, καὶ ὁ ὑπὸ τῆς λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου παραδεδομένος ἡμῖν τύπος σφραγίδος ἐπὶ τῆς «προσφορᾶς». Ἡ ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ τῆς ἐν λόγῳ σφραγίδος ἐγγεγραμμένη ἐξορκιστικὴ ρήτρα «Ἰησοῦς Χριστὸς νικᾷ» εἶναι ἀρχαιοτέρα τῆς λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου. Παρὰ Κλήμεντι τῷ Ἀλεξανδροεῖ παρίσταται ὁ Χριστὸς ὡς «καλὸς ἠνίχοχος», ὀδηγῶν νικηφόρος τὸ ἄρμα τῆς ἀνθρωπότητος εἰς τὴν ἀθανασίαν καὶ ἐπὶ Θεὸν τὸν ἐν οὐρανοῖς. Ἡ ἐπιφώνησις «Χριστὸς νικᾷ» ἢ «Χριστὸς ἐνίκησεν» ἴσως ἦτο συνήθης—λέγει ὁ Dölger—παρὰ τοῖς ἐκ τῶν Χριστιανῶν μετέχουσιν ἐθνικῶν ἀματοδορομῶν καὶ ἵπποδρομῶν. Ἐξ ἄλλου, Νικηφόρος ὁ Κάλλιστος ἀναφέρει, ὅτι ὁ Μ. Κωνσταντῖνος, τοῖς ἐν τῷ οὐρανῷ τὸ σημεῖον τοῦ Σταυροῦ θεασάμενος κατὰ τὰς τρεῖς φάσεις τοῦ πολέμου αὐτοῦ, τρεῖς εἴτα κατασκευάσας σταυρούς, ὧν ἕκαστον ὠνόμασε διὰ τῶν λέξεων: Ἰησοῦς—Χριστὸς—νικᾷ, ἔστησε δ' αὐτοὺς εἰς διαφόρους περιόπτους τόπους τῆς μεγάλης πρωτεύουσας τοῦ Κράτους του. Ὁ συνδυασμὸς τῶν λέξεων τούτων μετὰ τοῦ σημείου τοῦ Σταυροῦ ἐν τῇ διηγῆσει τοῦ Νικηφόρου Καλλίστου καὶ ἐν τῇ σφραγίδι τῆς προσφορᾶς τῆς Μ. τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας ἐξηγεῖται ἐκ τῆς ἀφηγήσεως τοῦ Εὐσεβίου περὶ τοῦ ὄραματος τοῦ «νικοποιοῦ σταυροῦ» μετὰ τῆς προτροπῆς «τούτω νίκα». Αὐτὰ τάντιπαλα στρατεύματα τοῦ Αἰκμανοῦ καὶ Μαξεντίου συνησθάνοντο, ὅτι ἡ ἐπικειμένη σύγκρουσις

1. Τοῦ Dölger οὐδὲν παρατηροῦντος ἐπὶ τῆς φράσεως ipse enim nos saturavit, in quem credimus, φρονούμεν, ὅτι αὕτη εἶναι ἐξορκιστικὴ ρήτρα ἐκ τῶν ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν ἤδη χρόνων (Πρβλ. Πράξ. 19,14) ἐν χρήσει παρὰ τε τοῖς ἐξ Ἑθνῶν καὶ παρὰ τοῖς ἐξ Ἰουδαίων Χριστιανοῖς, πρὸς ἀποδίωξιν τοῦ κακοῦ δαίμονος ἢ τῆς κακῆς δυνάμεως, τῆς ἐνοικούσης ἐν τῷ ὑπὸ ἐξορκισμόν ἀντικειμένῳ.

ἦν πόλεμος μεταξὺ τῶν ἀρχαίων Θεῶν τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους καὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ ὁ Χριστὸς ἦν, κατὰ τὴν πεποιθήσιν πάντων, ὁ νικῆσαν καὶ νικῆσας. «Ὁ σταυρὸς ἐνίκησεν, αἰετὶ νικᾷ» ἦτο συνηθεστάτη κατὰ τοὺς πρώτους ἐκείνους αἰῶνας τῆς πάλης τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τοῦ ἔθνισμοῦ ἐπιφώνησις ἐν τοῖς ἀγῶσι, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς ἀνυλόγους τῶν ἔθνικων ἐπιφωνήσεις (Ἄμμων νικᾷ-Νικᾷ ἢ Εἷσις-Ζεὺς Σάραπις αἰετὶ νικᾷ-Πάντα νικᾷ ὁ Σάραπις κ.τ.τ.)¹. Ἡ ἐπιφώνησις αὕτη μαρτυρεῖται καὶ δι' ἐπιγραφῶν, ἅς προσάγει ὁ Dölger. «Ὁ Χριστὸς μόνος Θεός, αὐτὸς μόνος ἐνίκησεν», ἐπεφώνουν οἱ Χριστιανοὶ τῆς Γάζης, κατὰ τὰς λιτανείας, ὡς πληροφορεῖ Μάρκος ὁ Διάκονος ἐν Βίῳ Ἐπισκόπου Πορφυρίου. Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν λέξεων τῆς ἐσφραγισμένης προσφορᾶς. Ὁ δ' ἐπ' αὐτῆς σταυρὸς, ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποίου τὰ συμπλέγματα ΙΣ ΧΣ-ΝΙ-ΚΑ εἶχε, πλὴν τοῦ συμβολικοῦ καὶ πρακτικὸν σκοπὸν, τὸν τῆς εὐκολωτέρας εἰς τέσσαρα κανονικὰ τεμάχια τομῆς καὶ διανομῆς τῆς προσφορᾶς. Ὡς δ' ἡ συμβολικὴ σημασία τῶν λέξεων προῆλθεν ἐκ τῆς ἀντιθέσεως πρὸς ἀντίστοιχον προᾶξιν τῆς ἀρχαιότητος, οὕτω καὶ ὁ πρακτικὸς σκοπὸς τοῦ ἐπὶ τῆς προσφορᾶς σταυροῦ, ὁ τῆς εἰς τέσσαρα ἴσα τεμάχια τμήσεως, ἔχει ἀντίστοιχον τὸν *panis quadratus*² τῶν ἀρχαίων, μαρτυρούμενον καὶ ἐν τῇ τέχνῃ. Τὸν σταυροσημειώτον τοῦτον τύπον τοῦ ἐν τῇ κοινῇ χρῆσει ἄρτου, κεκτημένον ἐν τῇ ἀρχαιότητι μόνον πρακτικὴν σημασίαν, καθιέρωσεν ἡ Χριστιανικὴ χρῆσις διὰ τὸν εὐχαριστήριον ἄρτον, περιβαλοῦσα καὶ ἐνταῦθα τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ διὰ τῆς ἀπὸ τοῦ Σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ ἐγκαινισθείσης νέας αὐτοῦ σημασίας.

Ἀξιόλογος εἶναι ἡ ἐρμηνεία, ἣν δίδει ὁ Dölger εἰς τὴν ἐξ ἀλαβάστρου σφραγίδα³, τὴν ἀπὸ τῆς ἀνευρέσεως αὐτῆς (1869) ἐν τῷ Ἱστορικῷ Μουσείῳ τῆς Basel ἀποκειμένην, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ W. Deonna, καθ' ὃν τὸ σύνολον ἐκφράζει συμβολικῶς τὴν

1. Ἡ ὑπὸ τοῦ Ἱερωνύμου, *vita Hilarionis* 20 μαρτυρουμένη ἐπιφώνησις κατὰ τὰς ἐν Γάζῃ ἰπποδρομίας «*Marnas victus est a Christo*» προϋποτίθησι τὴν ἐπιφώνησιν «*Christus vicit*».

2. Seneca, *de benef.* 4,29. Horat., *Epist. lib.* 1,17,48,49. Juvenalis, *Sat.* V. 1.2. Πρβλ. Ἀθηναίου III,81 «*Βλωμαίους ἄρτους ὀνομάζεσθαι λέγει τοὺς ἔχοντας ἐντομάς. οὗς οἱ Ρωμαῖοι κοδράτους λέγουσι*» καὶ Ἡσιόδ., Ἔργα καὶ Ἡμέραι 442.

3. Εἰς τὴν περιφέρειαν, στέφανος ἐκ φύλλων—ἐν τῷ μέσῳ τῆς σφραγίδος τὸ σημεῖον τοῦ Πεντάλφα, ἐγκλειῖον ἐν τῷ κέντρῳ τὸ γράμμα Θ, κύκλω δὲ τοῦ Πεντάλφα ἡ λέξις ΥΓΙΕΙΑ.

παρὰ τοῦ Θ (= Θεοῦ) αἰτουμένην ὑγιείαν. Ὁ Dölger, στηριζόμενος ἐπὶ μαρτυριῶν τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, ἐκλαμβινούσης τὸ Θ ὡς ἀρνητικὸν κυρίως τῆς λέξεως Θάνατος ὡς ἐμφαίνουσι καὶ μνημεῖα τέχνης, ἐνθα παραπλεύρως τοῦ ἐν τῇ πάλῃ πεσόντος ἑνὸς ἐκ τῶν δύο παλαισάντων φέρεται τὸ γράμμα Θ, ἢ ἀρχαῖα δικαστικά πρακτικά, ἐν οἷς ἡ εἰς θάνατον καταδίκη σημειοῦται διὰ τοῦ Θῆτα—τέλος δ' ἐπὶ τῆς διαφωτιστικῆς πληροφορίας Ἰσιδώρου τοῦ Σεβίλλης (1,3,8 περὶ τῆς σημασίας τῶν παρ' Ἑλλησι πέντε μυστικῶν γραμμάτων (Υ,Θ,Τ,Α,Ω), ἐξ ὧν τὸ Υ ὑγιείαν καὶ τὸ Θ θάνατον ἐσήμαινε, συνδυάζων δ' ἐξ ἄλλου ὁ Dölger τὰς πληροφορίας ταύτας πρὸς τὴν μαρτυρίαν Λουκιανοῦ τοῦ Σαμοσατέως, ὅτι οἱ Πυθαγόρειοι ἐσυμβόλιζον τὴν ὑγιείαν διὰ τοῦ πεντάλφα, ᾧ καὶ ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς αὐτῶν ἐχρῶντο ἀντὶ τῶν λέξεων «εὖ πράττειν», «χαίρειν» κτ., δίδει εἰς τὴν σφραγίδα τὴν ἐξῆς ἐρμηνείαν: Ἡ σφραγὶς ἀνῆκεν εἰς ἰατρὸν καὶ εἶχε μαγικὴν σημασίαν. Κατὰ τὴν περὶ ἐξορκισμοῦ ἀντίληψιν τῆς ἀρχαιότητος, ὁ ἐγγεγραμμένος ἐν μαγικῷ κύκλῳ, καθάπερ ἐνταῦθα τὸ Θ ἐντὸς τοῦ Πεντάλφα, ἐξουθενοῦται καὶ ἐξαφανίζεται. Οὕτω καὶ ὁ θάνατος, ὁ ἐνεργημένος ἐν τῷ Πεντάλφα, ἐξουδετεροῦται καὶ ἐξορίζεται ἐκεῖθεν, ὅπου δρᾷ ὁ ἰατρός, ὁ τὴν ΥΓΙΕΙΑΝ φέρων. Κύκλον περιεχάραττε τῷ σταυρῷ καὶ ὁ Ἰουλιανός, κατὰ τὴν μαρτυρίαν Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ ἵνα μαγικῶς ἐπισπεύσῃ τὴν ἐξαφάνισιν τῆς θρησκείας τοῦ Σταυροῦ.

Ἐν ἐτέροις παραγράφοις πραγματεύεται ὁ ἡμέτερος συγγραφεὺς : —περὶ τῶν ἀναλογιῶν τῆς «ἐξέδρας» τοῦ Ἐπισκόπου καὶ τοῦ «θρόνου» τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς ἀντιστοιχοῦς θέσεις τῶν ἀντιστοιχῶν πολιτικῆς καὶ θρησκευτικῆς Ἀρχῶν ἐν ἱεροῖς τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος·

—περὶ τῆς θρησκευολογικῆς σημασίας τῆς κατὰ τὴν θεῖαν εὐχαριστίαν ἐξορκιστικῆς ἐπικλήσεως τοῦ ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ·

—περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Prudentius μαρτυρουμένης καθαγιασέως τοῦ μύστου διὰ πεπυρακτωμένων ἐντομῶν, καλυπτομένων μετὰ θάνατον αὐτοῦ διὰ χρυσῶν πετάλων, κατ' ἀναλογίαν τοῦ ἐν τοῖς μυστηρίοις τῆς Κυβέλης καὶ τοῦ Ἄττιος τελομένων·

—περὶ τῆς κατὰ πληροφορίαν Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως πυροσημάνσεως τῶν ὄτων παρὰ τοῖς Καρποκρατιανοῖς, ἀτινά ποτε ἡ ἀρχαιότης ἐθεώρει ἕδραν τῆς ἀναμνήσεως·

—περὶ τῶν ἀναλογιῶν τοῦ ὑπὸ τοῦ Τερτυλλιανοῦ μαρτυρουμένου πυρίνου βαπίσματος τῶν Καρποκρατιανῶν πρὸς ἕθιμα τῶν γνωστικῶν Οὐαλεντινιανῶν·

—περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Τερτυλλιανοῦ μαρτυρουμένης σφραγίδος, τῆς διὰ πεπερικτωμένου σιδήρου ἐντυπουμένης ἐπὶ τοῦ μετώπου τῶν εἰς τὰ Μιθραϊκὰ μυστήρια μουμένων·

—περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ Λεπτι. 19,28 καὶ γραμμὰτα στικτὰ οὗ ποιήσετε ἐν ὑμῖν», δι' οὗ ἀπηγορεύετο εἰς τοὺς Ἰσραηλίτας ἢ ἐπὶ τοῦ μετώπου ἢ ἐν τῇ καλαμῇ αὐτῶν ἐγγράφαις ὀνομάτων ἢ ὁμοιωμάτων ξένων Θεῶν, ἐν ᾧ ἐξ ἄλλου ἐκ τοῦ Ἦσ. 44,5 συνάγεται, ὅτι παρὰ τοῖς προφήταις εἶθιστο ἢ ἐπὶ τῶν μερῶν τούτων τοῦ σώματος ἐγγράφαις τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ, ἵνα δηλωθῆται, ὅτι ἦσαν ἄνθρωποι τῷ Θεῷ ἀνήκοντες. Ἐκ τῶν χωρίων Ἐξ. 13,9,16. Ἦσ. 49,15,16 δύναται νὰ συναχθῆ ἴσως, ὅτι ἡ σήμανσις ἢ σφράγισις δὲν ἦτο ἄγνωστος καὶ εἰς τὸν λαόν, οὐχὶ δ' ὅτι αὕτη ἦν παρ' αὐτῷ ἐν χρῆσει, ὡς ἦτο, φαίνεται, ἐν τῷ μεταγενεστέρῳ Ἰουδαϊσμῷ¹ καὶ εἰς τὴν Χριστιανικὴν ἀρχαιότητα δὲν ἦτο ἄγνωστος ἢ τοιαύτη δι' ἐντομῆς σφράγισις, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ 279ου κανόνος τοῦ Μ. Βασιλείου, ὅστις ἀπαγορεύει αὐτὴν ὡς ἐθνικὸν ἔθιμον, ὅπερ, ἐν τούτοις μέχρι τοῦ Β' αἰῶνος δὲν ἦτο ἐν χρῆσει, τοῦλάχιστον παρὰ τοῖς Χριστιανοῖς τῆς Ρωμαϊκῆς περιοχῆς. Τούναντίον κατὰ τὸν Β' αἰῶνα καὶ ἐξῆς ἦτο τὸ ἔθιμον τοῦτο ἐν χρῆσει ἐν Ἀνατολῇ, κατὰ τὴν μαριυριαν Προκοπίου τοῦ Γάζης καὶ Θεοφυλάκτου. Ὁσαύτως καὶ παρὰ τοῖς Χριστιανοῖς τῆς Ν. Ἀραβίας καὶ παρὰ τοῖς Κόπταις, τοῖς Χριστιανοῖς τοῦ Ἀλγερίου, τοῖς Μαρωνίταις τοῦ Λιβάνου κ. ἄ. μαρτυρεῖται κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἢ τοιαύτη σταυροσήμανσις·

—περὶ τῶν φιλομαριανιτῶν ἢ κολλυριδιανῶν, χριστιανικῆς αἰρέσεως ἐν Ἀραβίᾳ περὶ τὰ μέσα τοῦ Δ' αἰῶνος, οὕτω καλουμένων ἐκ τῆς κολλυρίδος, ἰδιοσχῆμου ἄρτου, ὃν ἐθυσίαζον, ἰδίᾳ αἱ γυναῖκες, τῇ Παρθένῳ Μαρίᾳ κατ' ἔθος, προδιδὸν ὑπεσιῶσαν. ἔτι τότε τὴν ἐπίδρασιν ἐκ τῆς λατρείας τῆς «Μεγάλης Μητρὸς» τοῦ εἰδωλολατρικοῦ κόσμου καὶ μεμαρτυρημένον καὶ ἐν τῇ λατρείᾳ τῆς Ἀθηνᾶς, τῆς Ἦρας τῆς Ἀρτέμιδος, τῆς Ἐκάτης καὶ τῆς Σελήνης, αἷς προσέφερον ἄρτους καὶ πλακοῦντας πρὸς ἐξήλασμόν. Ἐκ τούτων ἐξηγεῖται καὶ τὸ Τερεμ. 44, 16—19 καὶ ὁ ὑπὸ τοῦ Τερτυλλιανοῦ, Apologet. 23,6 χαρακτηρισμὸς τῆς Virgo caelestis (=Τανίθ) ὡς pluviarum pollicatrix·

—περὶ τῶν θρησκευτικῶν προϋποθέσεων τῆς ὑπὸ τοῦ Τερτυλλιανοῦ μαρτυρουμένης Ρωμαϊκῆς εορτῆς «Πηλουσίας». οὕτως καλουμένης ἐκ τῆς πηλολούσεως, εἶδους συμβολικοῦ βαπτίσματος τῶν εἰδωλολατρῶν

1. Περλ. ΒΣαββᾶθ XII, 4. Joma, I,1. Synhedrim XI, 1,2, fol. 1036.

παρὰ τό, κατὰ τὸν D., ἐκαΐθεν σχὸν τὴν ὀνομασίαν Πηλούσιον·

— περὶ τῆς ἐννοίας τῆς φράσεως «κήρυλλον ἀλαλάζον» παρὰ τῷ Παύλῳ (1 Κορινθ. 13, 1). Ἐκ τῆς πληροφορίας τοῦ Τερτυλλιανοῦ, De pallio 4, ἐκ μνημείου, εὐρισκομένου ἐν τῷ Μουσεῖῳ τοῦ Βατικανοῦ καὶ ἐξ ἄλλων ἀναγλύφων ἐν Ὀστιά καὶ Καζεσζοβίκη παρὰ τὸ Κρακαὺ φαίνεται, ὅτι οἱ ὑποδύμενοι τὸν Βάκχον ἔφερον ἐν τῷ χιτῶνι αὐτῶν κωδωνίσκους, ἐπιτείνοντας διὰ τοῦ ἀκανονίστου καὶ ἐκκωφαντικοῦ θορύβου αὐτῶν τοὺς κατὰ τὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ Διονύσου μανιακοὺς τῶν βακχεύοντων ἀλαλαγμούς·

—κ. ᾧ.

Ταῦτα ἀρκείωσαν πρὸς ἕξαρσιν τῆς σπουδαιότητος τοῦ νέου περιοδικοῦ «Antike und Christentum», οὗ ἡ μελέτη ἐκίνησεν ἡμᾶς εἰς τὴν ἐν γενικωτάταις γραμμαῖς διατύπωσιν τῶν ἡμετέρων ἀντιλήψεων περὶ τῶν σχέσεων τῆς Ἐπιστήμης τῶν Θρησκευμάτων πρὸς τὴν Θεολογίαν ἐν γένει καὶ πρὸς τὴν Ὀρθόδοξον Θεολογίαν ἰδίᾳ. Τὸ σπουδαιότατον τοῦτο ζήτημα ἥκιστα ἐξαντλεῖται ἐν τῷ παρόντι μελετήματι, ἐνθ' ἀπλῶς ἐθίξαμεν αὐτὸ καὶ μετ' αὐτοῦ συνεθίξαμεν ἀπλῶς καὶ ἕτερα ζητήματα ὑψίστης διὰ τὴν ἡμετέραν Ἐπιστήμην σημασίας, ἐπιφυλασσόμενοι νᾶσχοληθῶμεν ἐπ' αὐτῶν ἄλλοτε δι' εἰδικῶν μονογραφιῶν.

Ἐν Ἀθήναις, Φεβρουάριος 1930

ΛΕΩΝΙΔΗΣ Ι. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ